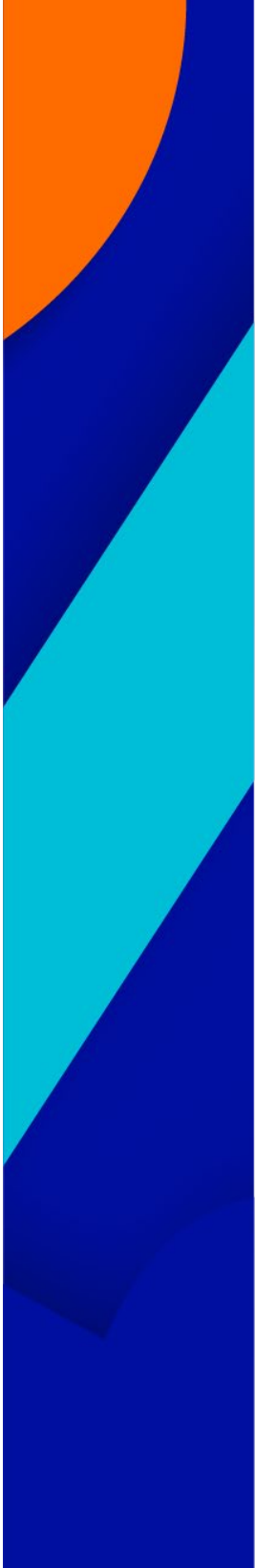

Definitieve conceptkerndoelen burgerschap

Juli 2025
Inclusief toelichtingsdocument

Definitieve conceptkerndoelen burgerschap

Juli 2025

Verantwoording

2025 SLO, Amersfoort

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Dit is een uitgave van:

SLO, in opdracht van het ministerie van OCW

Aan deze kerndoelen hebben meegewerkt:

Vanuit SLO: Matthijs Driebergen, Luuk Kampman, Maaïke Oberink

Leden van het [kerndoelenteam burgerschap](#), bijgestaan door de [advieskring burgerschap](#) en diverse experts.

Informatie

SLO

Postbus 502, 3800 AM Amersfoort

Telefoon (033) 4840 840

Internet: www.slo.nl

E-mail: info@slo.nl

AN 9.8055.109

Inhoudsopgave

1. Voorwoord	4
2. Inleiding	5
3. Leeswijzer	8
4. Karakteristiek kerndoelen burgerschap	10
Kenmerken van het leergebied burgerschap	10
Samenhang binnen het leergebied	10
Samenhang met andere leergebieden	11
5. Kerndoelen	12
5.1 Overzicht kerndoelen burgerschap	12
5.2 Kerndoelen primair en speciaal onderwijs burgerschap	13
Domein: democratische oefenplaats	13
Domein: samenleven in een democratische rechtsstaat	14
Domein: vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid.	15
5.3 Kerndoelen voortgezet (speciaal) onderwijs burgerschap	16
Domein: democratische oefenplaats	16
Domein: samenleven in een democratische rechtsstaat	17
Domein: vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid	18
6. Begrippenlijst burgerschap	19

1. Voorwoord

Leerlingen hebben recht op goed onderwijs. Onderwijs dat hen helpt hun talenten te ontwikkelen, dat bijdraagt aan gelijke kansen en zorgt voor een goede doorstroom naar het vervolgonderwijs. Maar wat moet je kennen, kunnen en ervaren om nu – en later als volwassene – actief mee te doen in de samenleving? Goed onderwijs vraagt om een doorlopend debat over wat waard is om te leren. De uitkomsten daarvan leggen we vast in het landelijk curriculum. In deze publicatie presenteren we de definitieve conceptkerndoelen voor burgerschap.

Mijlpaal in funderend onderwijs

Met de oplevering van deze definitieve conceptkerndoelen – hierna: kerndoelen – bereiken we een belangrijke mijlpaal in het funderend onderwijs in Nederland: het landelijk curriculum wordt vernieuwd voor het primair onderwijs, de onderbouw van het voortgezet onderwijs en het (voortgezet) speciaal onderwijs. De laatste formele stap is het vaststellen in wet- en regelgeving. Het ministerie van OCW besluit wanneer de kerndoelen worden ingevoerd en alle scholen eraan gehouden zijn.

Voor de kwaliteit van het onderwijs is meer nodig dan een landelijk curriculum. Kerndoelen zijn een belangrijke voorwaarde, maar geen garantie voor goed onderwijs. De werkelijke kwaliteit van het onderwijs vindt plaats in de school. Voor een goede vertaalslag van doelen naar onderwijsactiviteiten, didactiek en toetsing zijn leraren en schoolleiders cruciaal. Zij weten waar hun leerlingen staan, wat ze nodig hebben om de doelen te bereiken en welke aanpak effectief is.

Samen met het onderwijsveld

Aan deze kerndoelen is hard gewerkt door vele leraren, experts en andere betrokkenen met hart voor het onderwijs en kennis van zaken. We bedanken graag de leden van de kerndoelenteams, alle experts, de leden van de advieskringen en alle andere onderwijsprofessionals die een bijdrage hebben geleverd aan de totstandkoming van deze kerndoelen. Hun kritische blik en waardevolle inbreng hebben bijgedragen aan de geactualiseerde kerndoelen.

We hopen dat deze kerndoelen een belangrijke bijdrage leveren aan de kwaliteit van het onderwijs in de school en nodigen je van harte uit om met deze kerndoelen aan de slag te gaan in de onderwijspraktijk.

Namens SLO,
Jindra Divis, voorzitter bestuur

2. Inleiding

Het ministerie van OCW gaf SLO in 2022 [de opdracht](#) om samen met het onderwijsveld de kerndoelen te actualiseren. De leergebieden Nederlands en rekenen en wiskunde zijn als eerste geactualiseerd. Burgerschap en digitale geletterdheid volgden.

Een doordacht curriculum maak je samen

De kerndoelen zijn ontwikkeld door leraren, vak- en curriculumexperts, onder begeleiding van een onafhankelijke procesregisseur. Zij werden ondersteund door een advieskring die bestond uit vertegenwoordigers van vakverenigingen, lerarenopleidingen en maatschappelijke organisaties. Ook leerlingen gaven input.

Na de oplevering zijn de conceptkerndoelen beproefd in de onderwijspraktijk. Meer dan 180 scholen en vakexperts gaven feedback. De wetenschappelijke curriculumcommissie evalueerde in opdracht van het ministerie van OCW eveneens de kwaliteit. We hebben alle input geanalyseerd, waarna we aanpassingen hebben doorgevoerd en de definitieve conceptkerndoelen hebben vastgesteld.

Naar aanleiding van het hoofdlijnenakkoord (Kabinet Schoof) kreeg SLO in 2024 een [aanvullende opdracht](#) van het ministerie van OCW om de kerndoelen meer in samenhang te presenteren, met extra focus op lezen, schrijven en rekenen. Deze opdracht hebben we verwerkt: het aantal kerndoelen is verminderd, maar de gewenste concrete uitwerking is behouden.

Waarom nieuwe kerndoelen?

De huidige kerndoelen zijn sinds 2006 van kracht. Ze zijn globaal geformuleerd en bieden weinig houvast aan scholen en leraren. Er is een wens tot samenhang, terugdringen van overladenheid en het versterken van doorlopende leerlijnen. Daarnaast zijn er onderwijskundige, vakspecifieke en maatschappelijke ontwikkelingen die vragen om een actualisatie van de kerndoelen.

Het versterken van basisvaardigheden is een belangrijk speerpunt. Daarom leveren we eerst de kerndoelen voor Nederlands, rekenen en wiskunde, burgerschap en digitale geletterdheid op. In november 2025 leveren we de kerndoelen voor de leergebieden mens en maatschappij, mens en natuur, moderne vreemde talen, kunst en cultuur en bewegen en sport op. Na de oplevering van de kerndoelen Fries door de Provincie Friesland en de oplevering van de functionele kerndoelen en kerndoelen Nederlandse Gebarentaal is de actualisatie van de kerndoelen compleet.

Plaats van kerndoelen in het onderwijs

Kerndoelen gelden als de wettelijke opdracht voor elke school in het funderend onderwijs. Ze omvatten een brede inhoudelijke basis waar alle leerlingen recht op hebben. De geactualiseerde kerndoelen geven daarnaast meer richting aan curriculum- en onderwijsontwikkeling op school. De kerndoelen zijn opgebouwd volgens een vaste structuur, waardoor doorlopende leerlijnen zichtbaar worden. Hoe de school invulling geeft aan het onderwijsaanbod, pedagogiek en didactiek is aan de school zelf. De kerndoelen laten ruimte voor de eigen schoolvisie en keuzes voor accenten op basis van de leerlingpopulatie of identiteit.

Concreet, ambitieus en betekenisvol

De geactualiseerde kerndoelen vormen het beoogde curriculum en zijn ambitieus en betekenisvol geformuleerd, waarmee ze de basis leggen voor rijk onderwijs voor alle leerlingen. Het geheel van kerndoelen vormt een brede opdracht voor het onderwijs, gericht op kennis over jezelf, de ander en de wereld.

Kerndoelen bestaan uit één of meerdere subdoelen die op basis van samenhang zijn geclusterd. Ieder kerndoel start met een kernzin, gevolgd door subdoelen die zijn omschreven in een doelzin met een uitwerking ('het gaat hierbij om'). Hierbij onderscheiden we verschillende soorten doelen: aanbodsdoelen (gericht op de school), beheersingsdoelen en ervaringsdoelen (gericht op de leerling) en hybride doelen (combinatie van beheersings- en ervaringsdoelen).

De kerndoelen beschrijven de inhoud van het onderwijs in termen van kennis en vaardigheden. Kennis en vaardigheden zijn zo veel mogelijk in samenhang beschreven. Hiermee wordt duidelijk wat verwacht wordt van het onderwijsaanbod van scholen en wat iedere leerling moet kennen, kunnen en ervaren.

Twee sets kerndoelen

We hebben de kerndoelen in opdracht van OCW per leergebied voor twee sectoren ontwikkeld: een set voor het primair onderwijs (po) en een set voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs (vo), met waar nodig een aanvulling voor havo-vwo om de aansluiting met de bovenbouw te maken. De kerndoelen gelden eveneens voor alle leerlingen in het (voortgezet) speciaal onderwijs (so/vso) met het uitstroomprofiel vervolgonderwijs.

Voor leerlingen die zeer moeilijk lerend zijn of met een meervoudige beperking ontwikkelen we parallel functionele kerndoelen. Deze zijn gericht op de praktijk, relevantie voor werk of dagbesteding en een passende plek in de maatschappij. De functionele kerndoelen ontwikkelen we in nauwe afstemming met de reguliere kerndoelen.

Wanneer komen de nieuwe kerndoelen in de klas?

In 2025 leverde SLO de definitieve conceptkerndoelen burgerschap en digitale geletterdheid op aan het ministerie van OCW. Het ministerie start vervolgens een traject om de kerndoelen vast te leggen in wet- en regelgeving. Zodra de kerndoelen zijn opgenomen in de wet gelden ze voor alle scholen. Het ministerie van OCW besluit hoelang scholen de tijd krijgen om de kerndoelen te implementeren en in welk schooljaar het onderwijsaanbod in alle scholen moet voldoen aan de nieuwe kerndoelen.

Implementatie

Om leraren en scholen te ondersteunen bij de implementatie ontwikkelen we leerlijnen en voorbeeldmatige materialen. Deze zijn niet wettelijk vastgelegd, maar bieden wel ondersteuning bij de vertaling en uitwerking van het landelijk curriculum naar de onderwijspraktijk. Dit is niet alleen belangrijk voor leraren en schoolleiders, maar ook voor educatieve uitgeverijen, toetsontwikkelaars en andere onderwijsprofessionals. Kijk voor meer informatie op <https://www.actualisatiekerndoelen.nl/aan-de-slag>.

3. Leeswijzer

In deze publicatie vind je de definitieve conceptkerndoelen burgerschap. Om de inhoud, formulering en gedachtegang achter de kerndoelen goed te interpreteren, is het raadzaam om de publicatie te lezen in de volgorde waarin deze is opgesteld. Allereerst formuleren we een visie op het leergebied. Deze is verwoord in de karakteristiek. Daarna volgt een overzicht van alle kerndoelen, inclusief de bijbehorende domeinen. Vervolgens presenteren we alle afzonderlijke kerndoelen. Tot slot hebben we een begrippenlijst opgenomen.

Status van de kerndoelen

In deze publicatie spreken we over de 'definitieve conceptkerndoelen'. Deze publicatie is het eindproduct van een volledig doorlopen ontwikkelfase, inclusief het beproeven in de onderwijspraktijk, en het verwerken van de aanvullende opdracht van het ministerie van OCW. De kerndoelen zijn nu opgeleverd in de definitieve vorm, maar zolang de kerndoelen niet formeel zijn vastgesteld in wet- en regelgeving blijft de status 'concept'. In deze publicatie hanteren we voor de leesbaarheid de term 'kerndoelen'.

Illustraties bij de kerndoelen

Bij ieder kerndoel hebben we voorbeelden ontwikkeld onder de titel: 'te denken valt aan'. Deze illustraties zijn geen onderdeel van de wettelijke opdracht, maar helpen om beter te begrijpen wat er van de school wordt verwacht. Omdat we leerlijnen en voorbeeldmatige materialen ontwikkelen die nog beter illustreren hoe je kunt werken met de kerndoelen, hebben we de illustraties niet meer in deze publicatie opgenomen. De illustraties kun je raadplegen via actualisatiekerndoelen.nl/aan-de-slag.

Gebruikte terminologie

De kerndoelen gebruiken begrippen en termen die misschien niet voor iedereen even herkenbaar zijn. Het zijn vakspecifieke begrippen die bekend zijn in het leergebied en voorkomen in de landelijke kennisbases van de lerarenopleidingen. De inhoud en formuleringen sluiten eveneens aan bij internationale ontwikkelingen en benamingen. Voor de doorlopende leerlijn worden in po, onderbouw vo en bovenbouw vo dezelfde begrippen gebruikt. Dit kan ertoe leiden dat in het po of de onderbouw van het vo termen worden geïntroduceerd die minder bekend zijn. De begrippen en een beschrijving hebben we in de bijlage van deze publicatie opgenomen.

Verantwoording

Het proces en de inhoudelijke onderbouwing van de kerndoelen hebben we uitgebreid toegelicht en verantwoord in een apart toelichtingsdocument per leergebied. Hierin staat ook wie hebben meegewerkt aan de ontwikkeling van de kerndoelen, welke ontwerpcriteria leidend waren en zijn keuzes wetenschappelijk onderbouwd.

4. Karakteristiek kerndoelen burgerschap

Kenmerken van het leergebied burgerschap

In een samenleving waarin maatschappelijke en duurzaamheidsvraagstukken, diversiteit, digitalisering en globalisering een grote rol spelen, is goed burgerschapsonderwijs belangrijk. Die samenleving is in Nederland ingericht als een democratische rechtsstaat en kent in brede zin een diverse samenstelling, waarin ruimte is voor verschillende opvattingen, overtuigingen en achtergronden. Basiswaarden van de democratische rechtsstaat – vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit – vormen belangrijke fundamenteën voor het samenleven. Democratische en maatschappelijke betrokkenheid van burgers zijn van groot belang voor het functioneren van de democratische rechtsstaat.

Het leergebied burgerschap stimuleert de brede vorming van leerlingen, zodat ze zich kunnen ontwikkelen tot verantwoordelijke en kritisch denkende burgers. Het biedt kennis, vaardigheden en ervaringen waarmee leerlingen ontdekken hoe ze kunnen bijdragen aan de democratische en diverse samenleving en die mede vormgeven. De school is een oefenplaats waar leerlingen ervaringen opdoen, als individu en in relatie tot anderen. Leerlingen leren niet alleen de ander beter begrijpen, maar ook zichzelf. Tegelijkertijd doen leerlingen ook buiten de school ervaringen op die invloed hebben op hun waarden, standpunten en overtuigingen. De school biedt een veilige omgeving om hierover met elkaar in gesprek te gaan, naar elkaar te luisteren en hierop te reflecteren. Gedeelde waarden, zoals basiswaarden van de democratische rechtsstaat, en ervaringen met maatschappelijke en democratische betrokkenheid vormen zo een fundament voor hun bijdrage aan de samenleving, nu en in de toekomst.

Samenhang binnen het leergebied

Burgerschapsonderwijs begint vanuit de overtuiging dat alle leerlingen, passend bij hun mogelijkheden, als burger actief kunnen deelnemen aan de samenleving. Daarom komen de inhouden van de kerndoelen grotendeels overeen voor po/so en de onderbouw vo/vso. De opbouw zit in het aanbod van kennis, vaardigheden en ervaringen en de ontwikkeling van het handelingsperspectief van de leerling.

In het po en so ligt de nadruk op verkennen, beschrijven en ervaren, wat past bij het ontdekkende leerproces van jongere leerlingen. In de onderbouw van het v(s)o verschuift de focus naar inzicht tonen, herkennen en reflecteren, wat een dieper begrip en kritischer denkvermogen vraagt. Zo bouwen de kerndoelen in het v(s)o voort op de kennis, vaardigheden en ervaringen die in het po en so zijn opgedaan, met als doel een breder handelingsperspectief van de leerling.

In de bovenbouw van het vo wordt deze basis verder verbreed en verdiept in domeinen van maatschappijleer die gaan over basiswaarden van de democratische rechtsstaat en die gericht zijn op het handelingsperspectief van leerlingen. Ook in andere examenprogramma's zitten kennis en vaardigheden die aansluiten bij de doelen van burgerschapsonderwijs.

Bij het leergebied burgerschap gaat het om een samenhangend geheel van kennis, vaardigheden en ervaringen die worden beschreven in de verschillende kerndoelen. De school als *democratische oefenplaats* vormt een belangrijke randvoorwaarde om sociale en maatschappelijke competenties van leerlingen te stimuleren. *Basiswaarden van de democratische rechtsstaat* vormen het fundament onder het handelingsperspectief dat leerlingen ontwikkelen ten aanzien van de *diverse samenleving* en gebruiken in de context van *democratische en maatschappelijke betrokkenheid*.

Samenhang met andere leergebieden

Burgerschap krijgt betekenis binnen de context van andere leergebieden. Leerlingen verkennen onder andere hun mogelijke betrokkenheid ten aanzien van vraagstukken die binnen deze leergebieden spelen.

Verwante leergebieden zoals mens en maatschappij, mens en natuur en kunst en cultuur bieden specifieke kennis over onderwerpen zoals diversiteit, de organisatie van de samenleving, bestuur en besluitvorming. Maatschappelijke vraagstukken worden in deze leergebieden vanuit verschillende perspectieven verkent. Daarnaast is er binnen het leergebied mens en maatschappij aandacht voor sociale en emotionele ontwikkeling van leerlingen, evenals voor relationele en seksuele ontwikkeling. Dit draagt bij aan het bevorderen van een respectvolle omgang met anderen.

Leerlingen leren bij digitale geletterdheid over de invloed van digitale technologie en media op henzelf en de samenleving, en leren hoe zij zelf actief en verantwoord kunnen bijdragen aan de digitale samenleving.

Bij Nederlands en moderne vreemde talen doen leerlingen ervaring op met respectvol communiceren. Rijke teksten kunnen worden ingezet om burgerschapsthema's te bespreken. Nederlandse taalvaardigheid hangt positief samen met de ontwikkeling van burgerschapscompetenties. Bij moderne vreemde talen komen overeenkomsten en verschillen tussen culturen en interculturele communicatie aan bod.

Rekenen en wiskunde bieden vaardigheden die helpen om informatie te doorgronden, opvattingen te onderbouwen en meningen van feiten te onderscheiden.

Bij bewegen en sport worden burgerschapsvaardigheden toegepast in situaties rondom samenwerking, inspraak en omgaan met diversiteit.

5. Kerndoelen

5.1 Overzicht kerndoelen burgerschap

In onderstaand overzicht zijn de inhoud van de kerndoelen voor po en onderbouw vo afzonderlijk genummerd. De kerndoelen die inhoudelijk samenhangen staan op dezelfde hoogte. Zo wordt een belangrijk deel van de doorlopende leerlijn zichtbaar.

Overzicht van kerndoelen burgerschap			
Primair onderwijs Speciaal onderwijs		Voortgezet onderwijs Voortgezet speciaal onderwijs	
Domein: democratische oefenplaats			
19	De school geeft vorm aan de democratische oefenplaats A. Sociale en maatschappelijke competenties	18	De school geeft vorm aan de democratische oefenplaats A. Sociale en maatschappelijke competenties
Domein: samenleven in een democratische rechtsstaat			
20	De leerling leert over samenleven in een democratische rechtsstaat A. Basiswaarden van de democratische rechtsstaat B. Diversiteit in de samenleving	19	De leerling leert over samenleven in een democratische rechtsstaat A. Basiswaarden van de democratische rechtsstaat B. Diversiteit in de samenleving
Domein: vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid			
21	De leerling doet ervaringen op met democratische en maatschappelijke betrokkenheid A. Democratische betrokkenheid B. Maatschappelijke betrokkenheid	20	De leerling doet ervaringen op met democratische en maatschappelijke betrokkenheid A. Democratische betrokkenheid B. Maatschappelijke betrokkenheid

5.2 Kerndoelen primair en speciaal onderwijs burgerschap

Domein: democratische oefenplaats

Kerndoel 19		
De school geeft vorm aan de democratische oefenplaats.		
Doelzin:		Het gaat hierbij om:
A	De school stimuleert sociale en maatschappelijke competenties van leerlingen.	• aanbieden van kennis en vaardigheden ten aanzien van basiswaarden van de democratische rechtsstaat en de diverse samenleving, gericht op respectvolle omgang; • stimuleren van sociale vaardigheden en kritische denkvaardigheden; • stimuleren van respectvolle communicatie, offline en online; • aanbieden van activiteiten die sociale cohesie en actief burgerschap stimuleren.

Domein: samenleven in een democratische rechtsstaat

Kerndoel 20		
De leerling leert over samenleven in een democratische rechtsstaat.		
Doelzin:		Het gaat hierbij om:
A	De leerling redeneert over het belang van basiswaarden van de democratische rechtsstaat.	• beschrijven van de betekenis van basiswaarden van de democratische rechtsstaat: vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit; • beschrijven hoe de Grondwet, kinder- en mensenrechten basiswaarden van de democratische rechtsstaat mogelijk maken; • redeneren over hoe vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit met elkaar op gespannen voet kunnen staan; • ervaringen opdoen met het voeren van dialogen, omgaan met conflicten en gelijkwaardige behandeling; • herkennen en benoemen hoe basiswaarden van de democratische rechtsstaat een rol spelen in de samenleving en het eigen leven.
B	De leerling verkent hoe die kan omgaan met diversiteit in de samenleving.	• beschrijven van aspecten van diversiteit: godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap en seksuele gerichtheid; • verkennen van de eigen identiteit ten aanzien van aspecten van diversiteit; • herkennen en benoemen van stereotypering, discriminatie en uitsluiting; • benoemen van het belang dat mensen elkaar gelijkwaardig behandelen; • ervaringen opdoen met het omgaan met verschillende perspectieven en ervaringen van anderen, overeenkomsten en verschillen, oordeel uitstellen, omgaan met mogelijkheden en gedrag van anderen.

Domein: vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid.

Kerdoel 21		
De leerling doet ervaringen op met democratische en maatschappelijke betrokkenheid.		
Doelzin:		Het gaat hierbij om:
A	De leerling verkent mogelijkheden om democratisch te handelen.	• beschrijven hoe je door middel van inspraak, verkiezingen en vertegenwoordiging invloed kunt uitoefenen; • ervaringen opdoen met inspraak en besluitvorming; • ervaringen opdoen met het uitdrukken van eigen standpunten, luisteren naar argumenten van anderen, compromissen sluiten en omgaan met de uitkomsten van besluitvormingsprocessen; • benoemen welke bijdrage de leerling zelf levert aan democratisch handelen.
B	De leerling verkent mogelijkheden om bij te dragen aan de samenleving.	• benoemen van taken, rollen, rechten en plichten van jezelf en anderen in de samenleving; • onderzoeken van maatschappelijke initiatieven, bewegingen en organisaties en de middelen die zij aanwenden om bij te dragen aan de samenleving of veranderingen in de samenleving teweeg te brengen; • verkennen van actuele, maatschappelijke en duurzaamheidsvraagstukken; • ervaringen opdoen met verantwoordelijkheid nemen voor en bijdragen aan het welzijn van anderen; • verkennen van mogelijkheden om vanuit eigen idealen bij te dragen aan de samenleving, nu en in de toekomst.

5.3 Kerndoelen voortgezet (speciaal) onderwijs burgerschap

Domein: democratische oefenplaats

Kerndoel 18		
De school geeft vorm aan de democratische oefenplaats.		
Doelzin:		Het gaat hierbij om:
A	De school stimuleert sociale en maatschappelijke competenties van leerlingen.	• aanbieden van kennis en vaardigheden ten aanzien van basiswaarden van de democratische rechtsstaat en de diverse samenleving, gericht op respectvolle omgang; • stimuleren van sociale vaardigheden en kritische denkvaardigheden; • stimuleren van respectvolle communicatie, offline en online; • aanbieden van activiteiten die sociale cohesie en actief burgerschap stimuleren.

Domein: samenleven in een democratische rechtsstaat

Kerndoel 19		
De leerling leert over samenleven in een democratische rechtsstaat.		
Doelzin:		Het gaat hierbij om:
A	De leerling toont inzicht in het belang van basiswaarden van de democratische rechtsstaat.	• beschrijven van de betekenis van basiswaarden van de democratische rechtsstaat: vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit; • inzicht tonen in hoe de Grondwet, kinder- en mensenrechten en internationale verdragen basiswaarden van de democratische rechtsstaat mogelijk maken en beschermen; • redeneren over hoe basiswaarden van de democratische rechtsstaat en vrijheden, zoals vastgelegd in de Grondwet, met elkaar op gespannen voet kunnen staan; • ervaringen opdoen met het voeren van dialogen, omgaan met conflicten, gelijkwaardige behandeling en ethische oordeelsvorming; • reflecteren op het belang van basiswaarden van de democratische rechtsstaat voor de samenleving en het eigen leven.
B	De leerling verkent en reflecteert op hoe die kan omgaan met diversiteit in de samenleving.	• beschrijven van aspecten van diversiteit: godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap en seksuele gerichtheid; • reflecteren op de eigen identiteit in relatie tot aspecten van diversiteit; • herkennen en benoemen van processen van stereotypering, discriminatie en uitsluiting; • beargumenteren van het belang dat mensen elkaar gelijkwaardig behandelen; • reflecteren op ervaringen met openstaan voor perspectieven en ervaringen van anderen, overeenkomsten en verschillen benoemen, oordeel uitstellen, omgaan met mogelijkheden en gedrag van anderen.

Domein: vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid

Kerdoel 20		
De leerling doet ervaringen op met democratische en maatschappelijke betrokkenheid.		
Doelzin:		Het gaat hierbij om:
A	De leerling verkent en reflecteert op mogelijkheden om democratisch te handelen.	• beschrijven van onderdelen van de democratische rechtsstaat: machtscheiding, onafhankelijke rechtspraak en hoe de Grondwet individuen en groepen beschermt; • inzicht tonen in processen van inspraak en besluitvorming en welke regels en afspraken daarbij van belang zijn; • ervaringen opdoen met het uitwisselen van standpunten, compromissen sluiten en omgaan met meerderheids- en minderheidsstandpunten; • reflecteren op eigen ervaringen met inspraak en besluitvorming en met het besluitvormingsproces; • inzicht tonen in de waarde van democratisch handelen in het eigen leven.
B	De leerling verkent en reflecteert op mogelijkheden om bij te dragen aan de samenleving.	• beschrijven hoe burgers met taken, rollen, rechten en plichten bijdragen aan de samenleving; • onderzoeken van de rol en de impact van maatschappelijke initiatieven, bewegingen en organisaties en de middelen die zij aanwenden om bij te dragen aan de samenleving of veranderingen in de samenleving teweeg te brengen; • verkennen van actuele, maatschappelijke en duurzaamheidsvraagstukken; • ervaringen opdoen met verantwoordelijkheid nemen voor en bijdragen aan het welzijn van anderen; • reflecteren op mogelijkheden om vanuit eigen idealen of overtuigingen bij te dragen aan de samenleving, nu en in de toekomst.

6. Begrippenlijst burgerschap

Hieronder lees je de vakspecifieke begrippen en hun omschrijving. Deze omschrijvingen zijn bedoeld voor leraren om de bedoeling en inhoud van de kerndoelen te begrijpen.

Begrip	Omschrijving
Basiswaarden van de democratische rechtsstaat	Aan de democratische rechtsstaat liggen historisch drie basiswaarden ten grondslag: vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit.
Besluitvorming	Manieren om met elkaar tot een overeenkomst of besluit te komen.
Burgerschap	Het vermogen om democratisch en maatschappelijk te handelen en daarmee gezamenlijk de diverse samenleving vorm te geven.
Democratische betrokkenheid	Het vermogen om mee te denken, mee te praten en bij te dragen aan de manier waarop de democratische rechtsstaat is ingericht – binnen én buiten school. Hiervoor zijn kennis, vaardigheden en zelfvertrouwen nodig.
Democratische oefenplaats	De school is een minisamenleving, waar leerlingen actief oefenen met de basiswaarden en met vaardigheden die ze nodig hebben om deel te nemen aan de samenleving. Leerlingen doen in een veilige omgeving ervaringen op met onder meer inspraak, samenwerking, dialoog, omgaan met diversiteit en kritisch denken.
Democratische rechtsstaat	Staat waarin de wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht gescheiden zijn, burgers rechten hebben en beschermd zijn tegen willekeur en machtsmisbruik.
Diversiteit	Verscheidenheid. De samenleving wordt gevormd door mensen met verschillende achtergronden, oriëntaties en mogelijkheden.
Duurzaamheidsvraagstukken	Bij duurzaamheidsvraagstukken spelen er op alle schaalniveaus spanningen tussen verschillende behoeften, belangen en waarden, zowel individueel als collectief. Dit vraagt om inzicht en kennis van natuurlijke hulpbronnen, menselijk handelen en innovatieve oplossingen. Duurzaamheidsvraagstukken gaan bijvoorbeeld over klimaat, energie, biodiversiteit, voeding en gezondheid.
Ethische oordeelsvorming	Het nemen van beslissingen of het vormen van oordelen op basis van ethische principes en waarden. Het omvat het analyseren van een situatie, het herkennen van verschillende perspectieven en dilemma's die erbij betrokken zijn, en het afwegen van verschillende morele overwegingen om tot een weloverwogen oordeel te komen.

Begrip	Omschrijving
Gelijkwaardigheid	Situatie waarin mensen niet alleen gelijk zijn voor de wet, maar in al hun verscheidenheid door anderen met gelijke waardigheid worden behandeld.
Identiteit	Wat een mens of groep mensen definieert en onderscheidt van anderen.
Inspraak	Het recht, de mogelijkheid en het proces waarbij individuen of groepen hun mening, ideeën of belangen kenbaar maken en betrokken worden bij besluitvorming.
Invloed	Het vermogen om veranderingen teweeg te brengen, beslissingen te beïnvloeden of het gedrag van anderen te sturen.
Kinderrechten	Fundamentele rechten die alle kinderen inherent bezitten, zoals vastgelegd in internationale verdragen, zoals het Internationale Verdrag voor de Rechten van het Kind (IVRK).
Kritische denkvaardigheden	Op basis van relevante kennis komen tot een gewogen oordeel, standpunt of beslissing, rekening houdend met verschillende perspectieven.
Maatschappelijke betrokkenheid	De bereidheid en het vermogen van mensen om zich actief in te zetten voor de samenleving en bij te dragen aan gemeenschappelijke belangen.
Maatschappelijke competenties	Kennis, vaardigheden en houdingen om als burger deel uit te maken van en een bijdrage te leveren aan de samenleving.
Maatschappelijke vraagstukken	Complexe kwesties en uitdagingen in de samenleving waarbinnen waarden en belangen een rol spelen. Deze vraagstukken hebben meerdere oplossingsrichtingen en lenen zich bij uitstek voor bestudering vanuit meerdere invalshoeken.
Macht	Het mandaat om besluiten te nemen en uit te voeren. Staatsrechtelijk betreft het de bevoegdheid om regels en wetten te maken, uit te voeren en te handhaven en sancties op te leggen aan wie ze overtreedt.
Mensenrechten	Rechten die gelden voor ieder mens. Zoals het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden, de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en het Internationale Verdrag voor de Rechten van het Kind.
Rechten en plichten	In Nederland zijn de rechten en plichten van burgers en overheid vastgelegd in wetten. Rechten geven aan wat je mag doen of van anderen mag verwachten en beschermen individuen of groepen, zoals vrijheid van meningsuiting of recht op onderwijs. Plichten geven aan wat je moet doen, zoals belasting betalen of leerplicht. Samen vormen ze de basis voor het samenleven.

Begrip	Omschrijving
Sociale cohesie	Het vermogen en de bereidheid van burgers om met elkaar samen te leven en zich verbonden te voelen, ondanks onderlinge verschillen.
Sociale competenties	Kennis, vaardigheden en houdingen die leerlingen nodig hebben om zich in sociale situaties redzaam te gedragen.
Solidariteit	Gevoel van verbondenheid, saamhorigheid en ondersteuning tussen individuen, groepen of gemeenschappen en concrete acties om anderen te helpen en bij te dragen aan het welzijn van de samenleving als geheel.
Stereotypering	Het generaliseren van bepaalde eigenschappen, gedragingen of kenmerken aan een hele groep mensen, gebaseerd op vooroordelen of simplistische overtuigingen. Stereotypen kunnen gebaseerd zijn op factoren zoals gender, leeftijd, nationaliteit, religie of sociale klasse.
Taken en rollen	Verschillende verantwoordelijkheden en functies die mensen of groepen op zich nemen binnen een samenleving. Door deze taken en rollen uit te voeren, dragen zij bij aan een georganiseerde en functionerende samenleving.
Vrijheid	Afwezigheid van dwang of het vermogen jezelf volledig te ontplooien zonder anderen in hun vrijheid te beperken.

Toelichtingsdocument

Definitieve conceptkerndoelen burgerschap

Juli 2025

Verantwoording

2025 SLO, Amersfoort

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteurs:

Matthijs Driebergen, Luuk Kampman, Maaïke Oberink

Met dank aan:

Leden van het [kerndoelenteam burgerschap](#), bijgestaan door de [advieskring burgerschap](#).

Informatie

SLO

Postbus 502, 3800 AM Amersfoort

Telefoon (033) 4840 840

Internet: www.slo.nl

E-mail: info@slo.nl

AN 9.8055.110

Inhoudsopgave

1.	Inleiding	5
1.1	Opdracht aan SLO	7
1.2	Achtergrond actualisatie	8
1.2.1	Plaats van kerndoelen in het onderwijs	8
1.2.2	Twee sets kerndoelen	9
1.2.3	Speciaal onderwijs en voortgezet speciaal onderwijs	10
1.2.4	Soorten kerndoelen	10
1.2.5	Onderdelen van het kerndoelenboekje	11
1.2.6	Ontwerpruimte	12
1.3	Aanpak van de actualisatie	13
1.3.1	Samenstelling van het kerndoelenteam	13
1.3.2	Advieskring	14
1.3.3	Wetenschappelijke inbreng	15
1.3.4	Monitorteam	17
1.3.5	Expertpoule	17
1.3.6	Leerlingbetrokkenheid	18
1.3.7	Aanwijzingen OCW	19
1.3.8	Fase van beproeven	19
1.4	Herziene versie 2025	22
1.4.1	Aanvullende opdracht	22
1.4.2	Algemene uitgangspunten voor clustering	23
1.4.3	Overwegingen bij indeling clusters	23
2.	Inhoudelijke toelichting	26
2.1	Specifieke uitdagingen actualisatie kerndoelen burgerschap	26
2.1.1	Maatschappelijke uitdagingen	26
2.1.2	Curriculaire uitdagingen	27
2.2	Toelichting op de karakteristiek	29
2.2.1	Doeldomeinen	30
2.2.2	Samenhang binnen het leergebied	31
2.2.3	Samenhang met andere leergebieden	32
2.3	Toelichting op het raamwerk	33
2.4	Toelichting op de definitieve conceptkerndoelen	34
2.4.1	Keuzes in inhoud en opbouw	34
2.4.2	Aanbod, beheersing en ervaring	40
2.4.3	Vakspecifiek verloop en besproken kwesties	41
2.4.4	Doorlopende leerlijn	45
2.4.5	Aandacht voor samenhang	45
2.5	Toelichting op leergebiedoverstijgende kwaliteitseisen	45
2.5.1	Verbindende vaardigheden	45
2.5.2	Diversiteit	47
2.5.3	Inclusiviteit	47
2.5.4	Taaldenkfuncties	48

2.5.5	Digitale geletterdheid	49
2.5.6	Loopbaanontwikkeling en -begeleiding	49
2.5.7	Moties Tweede Kamer, huidige kerndoelen en sectorwetten	51
3.	Slotopmerkingen en adviezen	53
3.1	Impuls voor het leergebied	53
3.2	Implementatie	54
	Referenties	55
	Bijlagen	59
1.	Samenstelling kerndoelenteam	59
2.	Samenstelling advieskring	60
3.	Geraadpleegde experts	61

1. Inleiding

Het ministerie van OCW gaf SLO in 2022 [de opdracht](#) om samen met het onderwijsveld de kerndoelen te actualiseren. De leergebieden Nederlands, rekenen en wiskunde, burgerschap en digitale geletterdheid zijn als eerste geactualiseerd.

In maart 2024 zijn de conceptkerndoelen burgerschap en digitale geletterdheid volgens opdracht opgeleverd aan het ministerie van OCW. Deze conceptkerndoelen zijn daarna met het onderwijsveld beproefd en hebben geleid tot oplevering van de definitieve conceptkerndoelen voor burgerschap en digitale geletterdheid in juli 2025 aan het ministerie van OCW.

Eerder, in september 2024, zijn de definitieve conceptkerndoelen voor Nederlands en rekenen en wiskunde volgens de werkopdracht gepubliceerd. Deze zijn naar aanleiding van de aanvullende opdracht in april 2025 herzien.

In deze publicatie geven we toelichting op de definitieve conceptkerndoelen burgerschap.

Aanvullende opdracht

Naar aanleiding van het hoofdlijnenakkoord (kabinet-Schoof) kregen we in november 2024 een [aanvullende opdracht](#) van het ministerie van OCW om de kerndoelen (versie 2024) meer in samenhang te presenteren, met extra focus op lezen, schrijven en rekenen. De aanvullende opdracht van OCW is verwerkt in de definitieve conceptkerndoelen (versie 2025): het aantal kerndoelen is verminderd, en de gewenste concrete uitwerking is behouden.

Leeswijzer

Het toelichtingsdocument is in 2024 geschreven als een beschrijving van de ontwikkelperiode. In onderliggende versie van 2025 is de toelichting op en verantwoording van de definitieve conceptkerndoelen toegevoegd, die bijgesteld zijn naar aanleiding van de fase van beproeven en de aanvullende opdracht.

De formele benaming van deze set kerndoelen luidt: 'definitieve conceptkerndoelen (versie 2025)'. Hoewel de kerndoelen zijn opgeleverd in de definitieve vorm, zijn deze nog niet formeel vastgesteld in wet- en regelgeving. Tot dat moment blijft de status 'concept'. Voor de leesbaarheid gebruiken we in deze publicatie de term 'kerndoelen'. De eerdere versies van conceptkerndoelen (versie 2024) noemen we 'initiële kerndoelen'.

Door de herziening van 2025 hebben de initiële kerndoelen van 2024 een andere nummering gekregen. In deze versie van het toelichtingsdocument gebruiken we de nieuwe nummering.

1.1 Opdracht aan SLO

Het ministerie van OCW heeft SLO op 29 april 2022 de opdracht gegeven om samen met het onderwijsveld nieuwe kerndoelen te ontwikkelen voor de leergebieden Nederlands, rekenen en wiskunde, digitale geletterdheid en burgerschap voor po, onderbouw vo en (v)so. In juni 2023 volgde de opdracht om ook nieuwe kerndoelen te ontwikkelen voor de leergebieden mens en maatschappij, mens en natuur, moderne vreemde talen, kunst en cultuur en bewegen en sport voor po, onderbouw vo en (v)so.

Kerndoelen worden ontwikkeld op basis van [de werkopdracht](#) van het ministerie van OCW (Ministerie van OCW, 2022, 2023) met vastgestelde uitgangspunten, opbrengsten en kwaliteitscriteria. Doel is een curriculum op te leveren dat samenhangt qua inhoud, structuur en uitwerking. Kerndoelen moeten bijdragen aan een breed, inclusief en gevarieerd curriculum op scholen in het po, de onderbouw vo en in het (v)so.

De volgende uitgangspunten zijn in de werkopdracht (2022) geformuleerd:

- Het geheel aan kerndoelen voor het po en de onderbouw vo¹ bestaat per sector uit leergebieden met ieder een afzonderlijke set kerndoelen. Er wordt gewerkt vanuit eenzelfde definitie van het begrip 'kerndoel' voor het po en de onderbouw vo: een doelstelling die beschrijft waar leerlingen mee in aanraking moeten komen (aanbod), welke inspanningen er van hen worden verwacht met het oog op ervaringen en wat ze uiteindelijk moeten beheersen.
- De kerndoelen worden uitgewerkt in lijn met de rationale waarin de drie doeldomeinen kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming een plek hebben. De rationale geeft een kader voor en richting aan de ontwikkeling van de conceptkerndoelen. Hiermee draagt de rationale bij aan een breed, inclusief en gevarieerd curriculum in het po en de onderbouw vo.
- De kerndoelen worden gelijktijdig uitgewerkt voor het po en de onderbouw vo, om een doorlopende leerlijn tot stand te brengen. De kerndoelen gelden voor alle leerlingen, met uitzondering van zeer moeilijk lerende en (ernstig) meervoudig beperkte leerlingen. Indien mogelijk wordt afgestemd met de ontwikkeling van examenprogramma's,

¹ Inclusief het (voortgezet) speciaal onderwijs. Zie derde bullet.

die voor een deel van de leergebieden min of meer gelijktijdig plaatsvindt.

- Er wordt gewerkt vanuit een gemeenschappelijke architectuur om te komen tot een consistente uitwerking van kerndoelen voor de verschillende leergebieden en sectoren. De architectuur heeft betrekking op de ordening en presentatie van inhoud in curricula.
- De kerndoelen worden bijgesteld op basis van in elk geval:
 - de vigerende kerndoelen po, vo en (v)so uit 2006;
 - de door ons ontwikkelde probleemanalyses (startnotities) van de diverse leergebieden;
 - voor zover bruikbaar de opbrengsten van curriculum.nu, rekening houdend met de aanbevelingen van de Wetenschappelijke Curriculumcommissie;
 - wetenschappelijke publicaties;
 - adviezen van de advieskring, monitoring, expertpoule en andere experts en de input van schoolteams in de fase van beproeven.
- De kerndoelen doen recht aan de vrijheid van inrichting en de pedagogisch-didactische vrijheid van de school, conform artikel 23, lid 2, van de Grondwet.

1.2 Achtergrond actualisatie

1.2.1 Plaats van kerndoelen in het onderwijs

Kerndoelen gelden als de wettelijke opdracht voor elke school in het funderend onderwijs. De nieuwe kerndoelen zijn aan de hand van vooraf vastgestelde criteria ontwikkeld, zodat ze meer richtinggevend zijn voor curriculum- en onderwijsontwikkeling op school. Deze criteria zijn vastgelegd in de werkopdracht aan SLO.

Nieuwe kerndoelen moeten een brede basis omvatten van inhoud waar alle leerlingen recht op hebben. Daarnaast zijn kerndoelen opgebouwd volgens een vaste structuur en zo ontwikkeld dat scholen ruimte behouden voor een eigen schoolvisie en eigen keuzes voor accenten op basis van de leerlingenpopulatie of identiteit.

Huidige kerndoelen voldoen niet langer

De vigerende kerndoelen zijn sinds 2006 van kracht. Het was destijds een bewuste keuze om de kerndoelen zeer globaal te formuleren. De consequentie daarvan is dat ze nauwelijks houvast bieden aan scholen en leraren. Daarnaast zijn er onderwijskundige, vakspecifieke of maatschappelijke ontwikkelingen die vragen om een actualisatie van de kerndoelen. Voor burgerschap en digitale geletterdheid geldt dat dit inhoud zijn die voor het

eerst als leergebieden zijn uitgewerkt. Meer overkoepelend is de wens tot samenhang, terugdringen van overlappendheid en het versterken van doorlopende leerlijnen.

Maatschappelijk is er veel aandacht voor de basisvaardigheden. Ingegeven door politieke urgentie is er daarom voor gekozen om eerst de kerndoelen voor Nederlands en rekenen en wiskunde op te leveren en kort daarna voor digitale geletterdheid en burgerschap. Vervolgens zijn kerndoelen voor de leergebieden moderne vreemde talen, mens en maatschappij, mens en natuur, kunst en cultuur en bewegen en sport ontwikkeld.

Nieuwe generatie kerndoelen biedt meer houvast aan scholen en leraren

Kerndoelen moeten een duidelijke opdracht zijn voor iedere school. De nieuwe generatie kerndoelen is om die reden concreter geformuleerd. De kerndoelen beschrijven de inhouden van het onderwijs in termen van kennis, vaardigheden en houdingen. Hiermee wordt duidelijk wat verwacht wordt van het onderwijsaanbod van scholen, en wat iedere leerling in het po en in de onderbouw in het vo moet kennen, kunnen en hebben ervaren. De kerndoelen gelden eveneens voor alle leerlingen in het (v)so met het uitstroomprofiel vervolgonderwijs. De nieuwe set kerndoelen heeft twee belangrijke kenmerken:

1. Een ambitieus curriculum

Een ambitieus curriculum legt de basis voor rijk onderwijs voor alle leerlingen en draagt bij aan gelijke kansen voor leerlingen. Dat krijgt vorm door naast aanbodsdoelen ook beheersings- en ervaringsdoelen te formuleren en de doorlopende leerlijnen te verbeteren. De lat ligt hoog, zonder verschillen tussen leerlingen uit het oog te verliezen.

2. Een betekenisvol curriculum

Betekenisvol onderwijs betekent dat het onderwijs een brede opdracht heeft. De totale set kerndoelen weerspiegelt dat het aanbod gericht is op kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming. De nieuwe kerndoelen beschrijven kennis, vaardigheden en houdingen. Dit betreft kennis over jezelf, de ander en de wereld. Deze kennis is cruciaal voor het verwerven van vaardigheden. Kennis en vaardigheden zijn in de kerndoelen zoveel mogelijk in samenhang beschreven, zodat het onderwijs betekenisvol kan worden aangeboden aan leerlingen.

1.2.2 Twee sets kerndoelen

De kerndoelen zijn in opdracht van OCW per leergebied voor twee sectoren ontwikkeld: een brede set geldend voor het po (inclusief so) en een set voor de onderbouw vo (inclusief vso), met waar nodig een aanvulling of specificatie voor havo-vwo. In het v(s)o verschilt de duur van de onderbouw: voor vmbo gaat het om leerjaar 1 en 2, en bij havo en vwo om leerjaar 1 tot en met 3.

De kerndoelen maken concreet wat van scholen wordt verwacht, maar bieden ook ruimte aan scholen voor hogere ambities en eigen keuzes in het eigen onderwijsaanbod. Kerndoelen zijn gericht op een brede leerlingenpopulatie, moeten de brede vorming van leerlingen in het po, onderbouw vo en (v)so stimuleren en bijdragen aan een drempelloze doorstroom tussen en binnen sectoren. Om die reden differentiëren kerndoelen niet naar niveaus en leerwegen, maar vormen de kaders voor verdere uitwerking in leerlijnen.

Doordat de kerndoelen concreter geformuleerd zijn, lijkt de beschrijving van de wettelijke opdracht omvangrijker dan in de kerndoelen uit 2006. Deze omvangrijkere beschrijving leidt echter niet per definitie tot een omvangrijker uitgevoerd curriculum. Door beter te omschrijven wat wordt verwacht, ontstaat een beter beeld van de totale onderwijsopdracht. Dat creëert ruimte voor eigen keuzes of verbindingen tussen leergebieden.

1.2.3 Speciaal onderwijs en voortgezet speciaal onderwijs

Voor leerlingen die zeer moeilijk lerend zijn of een meervoudige beperking hebben, ontwikkelden we functionele kerndoelen. Functionele kerndoelen zijn gericht op de praktijk en op relevantie voor werk, dagbesteding en een passende plek in de maatschappij. Bij deze ontwikkeling vormden de kerndoelen po, vo en (v)so de basis. De functionele kerndoelen staan in een aparte publicatie, met een eigen toelichtingsdocument.

1.2.4 Soorten kerndoelen

De hele set kerndoelen geldt per sector als een opdracht aan de school. Ze expliciteren het 'wat' waar iedere leerling recht op heeft in het onderwijsaanbod. De kerndoelen beschrijven waar leerlingen mee in aanraking moeten komen, welke inspanning er van hen wordt verwacht met het oog op ervaringen, en wat ze uiteindelijk moeten beheersen. Hierbij onderscheiden we verschillende soorten doelen: aanbodsdoelen (gericht op de school), beheersings- en ervaringsdoelen (gericht op de leerling) en hybride doelen (combinatie van beheersings- en ervaringsdoelen).

Aanbodsdoelen beschrijven waar een school in haar onderwijsaanbod voor heeft te zorgen. Daarom begint ieder aanbodsdoel met 'De school (...)'. Aanbodsdoelen richten zich op leergebiedspecifieke randvoorwaarden waar de school voor moet zorgen, zodat de totale set kerndoelen kan worden gerealiseerd. Beheersings- en ervaringsdoelen zijn gericht op de leerling.

Aanbodsdoelen richten zich op leergebiedspecifieke randvoorwaarden waar de school voor moet zorgen, zodat de totale set kerndoelen kan worden gerealiseerd. Beheersings- en ervaringsdoelen zijn gericht op de leerling.

Beheersingsdoelen beschrijven de kennis, vaardigheden en houdingen die leerlingen moeten bereiken in het po/so, en de onderbouw v(s)o.

Ervaringsdoelen beschrijven welke inspanningen van leerlingen worden verwacht met het oog op ervaringen en/of expressieve reacties. Een ervaringsdoel biedt leerlingen iets, of lokt iets bij hen uit wat hun horizon kan

verbreden of hun kennis kan verdiepen, hen tot persoonlijke inzichten kan brengen en kan bijdragen aan hun waardenoriëntatie.

Ervarings- en beheersingsdoelen kunnen ook samen voorkomen in eenzelfde kerndoel. Dat heet een hybride kerndoel.

1.2.5 Onderdelen van het kerndoelenboekje

De publicatie van de kerndoelen bestaat uit vier onderdelen: een karakteristiek, een raamwerk (overzicht van de domeinen en kerndoelen), de twee sets kerndoelen (po/so en onderbouw v(s)o) en een begrippenlijst.

De **karakteristiek** beschrijft wat het leergebied kenmerkt, wat de positie van het leergebied is in het po/so en de onderbouw v(s)o en hoe het leergebied samenhangt met andere leergebieden en de bovenbouw vo.

De karakteristiek bestaat uit drie paragrafen:

- *Kenmerken van het leergebied*
Deze paragraaf bevat de kern van het leergebied en beschrijft hoe het leergebied bijdraagt aan de realisatie van de drie doeldomeinen van het onderwijs: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming.
- *Samenhang binnen het leergebied*
Deze paragraaf maakt de verticale en horizontale samenhang binnen het leergebied expliciet. Hierbij gaat het om de opbouw van het leergebied van het po/so naar de onderbouw v(s)o en een beschrijving van samenhangende leerinhouden binnen het leergebied.
- *Samenhang met andere leergebieden*
Deze paragraaf maakt duidelijk hoe het leergebied zich inhoudelijk verhoudt tot andere leergebieden.

Het **raamwerk** is een indeling van de inhouden (kennis, vaardigheden en houdingen) van het leergebied in domeinen voor het po/so en de onderbouw v(s)o. Doel van het raamwerk is om de kerndoelen te structureren en om consistentie in die structuur te realiseren. Hierbij gaat het om de consistentie binnen het leergebied zelf, tussen het po/so en de onderbouw v(s)o, tussen verwante leergebieden en de doorlopende leerlijn naar de bovenbouw. Het raamwerk bestaat uit twee samenhangende sets kerndoelen: één voor het po/so en één voor de onderbouw v(s)o. Verschillen in het raamwerk per sector zijn mogelijk als daar inhoudelijke redenen voor zijn die voortkomen uit verschillen tussen de sectoren. Het raamwerk is terug te zien als ordening in het overzicht van de kerndoelen.

De **kerndoelen** bestaan uit²:

Kernzin: de kernzin is een globale verwoording van de inhoud uit het kerndoel, maar is zelf geen aanbods-, beheersings- of ervaringsdoel. De kernzin is overkoepelend voor de doelzinnen die onder de kernzin zijn opgenomen. De kernzin is zo bondig en kernachtig mogelijk geformuleerd.

- **Doelzin:** de doelzin met een bijbehorende uitwerking 'het gaat hierbij om' beschrijft de inhoudelijke invulling van het kerndoel. Het aantal doelzinnen onder een kernzin is maximaal vier.

Een **doelzin** maakt duidelijk wat van de school of leerling wordt verwacht aan aanbod, kennis, vaardigheden en/of houdingen. De doelzin is altijd geformuleerd in ABC-vorm: audience (publiek: de *leerling* of de *school*), behaviour (gedrag, bijvoorbeeld *voert gesprekken, schrijft*), en content (leerinhoud, bijvoorbeeld *taalvariatie, bronnen*).

De **uitwerking** is een puntsgewijze uitwerking van de onderdelen B en C uit de doelzin. De uitwerking wordt ingeleid met 'Het gaat hierbij om'.

Het geheel van kernzin, doelzin en uitwerking vormt het wettelijk kerndoel.

- Per kerndoel zijn **illustraties** ('te denken valt aan ...') ontwikkeld die inkleuring geven aan de betekenis en mogelijke uitwerking van het kerndoel. Ze zijn geen onderdeel van het wettelijke kerndoel³.
- In de **begrippenlijst** staan omschrijvingen van de gehanteerde begrippen in de karakteristiek en de sets kerndoelen. Deze omschrijvingen zijn bedoeld voor leraren om de bedoeling en inhoud van de kerndoelen te begrijpen.

1.2.6 Ontwerpruimte

Beide sets kerndoelen zijn ontwikkeld voor 70% van de onderwijstijd van de betreffende sector. Hiermee wordt op landelijk niveau de kern vastgesteld in wet- en regelgeving en blijft er binnen het onderwijs ruimte om daarnaast zelf extra onderwijstijd toe te kennen aan bepaalde inhouden en accenten te leggen op basis van onder andere populatie, onderwijsbehoeften, denominatie of profiel van scholen.

² Deze beschrijving is aangepast n.a.v. de aanvullende opdracht van OCW – november 2024.

³ De illustraties zijn van waarde geweest voor de fase van beproeven, en worden nu verder inhoudelijk uitgewerkt in leerlijnen. Om deze reden zijn de illustraties 'te denken valt aan' niet langer opgenomen in de formele publicatie. Ze zijn te raadplegen via actualisatiekerndoelen.nl/aan-de-slag

De 70% ontwerpruimte is verdeeld over de verschillende leergebieden, zodat de relatieve ruimte die het kerndoelenteam kon vullen vooraf bekend was, om overladenheid tegen te gaan. Voor het leergebied burgerschap is er voor het po/so en vo/vso een ontwerpruimte van respectievelijk 7%. Op basis van de werkopdracht van het ministerie van OCW (2022, 2023) hebben we een vertaling van deze onderwijsruimte gemaakt naar het aantal kerndoelen dat ontwikkeld kon worden. Dit aantal moet beschouwd worden als een richtlijn met een zekere bandbreedte. De aanvullende opdracht van het ministerie van OCW (november 2024) heeft geleid tot een aanpassing van deze richtlijn: de set kerndoelen burgerschap is op basis van de domeinen binnen het leergebied uitgekomen op drie kerndoelen, met daarin 5 doelzinnen. Hiermee is het aantal kerndoelen beperkt, terwijl de inhoudelijke breedte en de gewenste concretisering behouden zijn gebleven. Met deze sets kerndoelen wordt voldaan aan de gestelde kaders wat betreft de ontwerpruimte.

1.3 Aanpak van de actualisatie

Deze paragraaf gaat in op hoe we de actualisatie hebben uitgevoerd en hoe daarin kwaliteitszorg is geïntegreerd. Deze aanpak is gebaseerd op de werkopdracht en omvat twee fases: een ontwikkelfase en een fase van beproeven. In de ontwikkelfase zijn de initiële kerndoelen opgesteld door een kerndoelenteam. Dat werd bijgestaan door een externe advieskring en intern door een monitorteam en een expertpoule. Daarnaast zijn ook leerlingen betrokken. In de fase van beproeven hebben we de voorstellen voorgelegd aan scholen en leraren, waarna we ze verder aangescherpt hebben tot de definitieve conceptkerndoelen die zijn opgeleverd in juli 2025.

In deze paragraaf lichten we de ontwikkelfase en de fase van beproeven toe. De inhoudelijke toelichting en verantwoording van gemaakte keuzes ten aanzien van de karakteristiek, het raamwerk en de initiële kerndoelen, beschrijven we in hoofdstuk 2.

1.3.1 Samenstelling van het kerndoelenteam

Voor elk leergebied is een apart kerndoelenteam ingericht dat bestond uit leraren, vakexperts po/so en v(s)o en curriculumexperts. Ieder team werd procesmatig aangestuurd door een procesregisseur. Bij de inrichting van de teams is omwille van de werkbaarheid gekozen voor een compacte samenstelling. De leden van het team vertegenwoordigen het brede perspectief van het leergebied (meerdere sectoren, professionele achtergronden en perspectieven). De werving en de selectie van leden is een transparant proces geweest en is publiek opengesteld. We hebben dit laten uitvoeren door een gespecialiseerd bureau. In het hele proces zijn de vakverenigingen betrokken.

Het kerndoelenteam bestond uit:

- Vier leraren po en vier leraren onderbouw v(s)o. Zij zijn essentiële leden van het kerndoelenteam, omdat ze dagelijks werken met leerlingen in het funderend onderwijs.
- Vier vakexperts, die betrokken zijn vanwege hun aantoonbare expertise op het gebied van de inhoud van de kerndoelen en (praktijkgericht) onderzoek.
- Drie curriculumexperts, die curriculaire en vakinhoudelijke expertise inbrengen. Zij zijn verantwoordelijk voor het schrijven en de uiteindelijke kwaliteit van de kerndoelen.

Bij de samenstelling hebben we rekening gehouden met een evenwichtige verdeling van het aantal leraren (vanuit het po en de onderbouw vo) en vakexperts. In bijlage 1 staan de namen van de teamleden.

1.3.2 Advieskring

Het kerndoelenteam werd tijdens het ontwikkelen van de kerndoelen bijgestaan door een advieskring. In de advieskring zaten experts en vertegenwoordigers van organisaties en instellingen, die sterke raakvlakken hebben met het leergebied en veelal een achterban representeren: vakverenigingen, lerarenopleidingen po en vo, vervolgopleidingen en voor het leergebied relevante maatschappelijke organisaties (zie bijlage 2). Het uitgangspunt is dat de bestaande infrastructuur aan netwerken is ingezet voor de actualisatie. De leden van de advieskring zijn gedurende het ontwikkeltraject op vastgestelde momenten en op basis van adviesvragen uit het kerndoelenteam gevraagd om te reageren op de kerndoelen.

De advieskring had in het ontwikkeltraject drie functies:

- expertise inbrengen die de specifieke (tussen)producten verbeteren en passen binnen de kaders van de werkopdracht van het ministerie van OCW;
- opstellen van adviezen aan de hand van adviesvragen van het kerndoelenteam;
- raadplegen van de eigen achterban en het verwerken van deze input in het advies.

De leden van de advieskring kwamen, na het raadplegen van hun achterban, samen om de opgehaalde feedback en hun eigen bevindingen te bespreken. Daarna bepaalden ze gezamenlijk welke adviezen en feedback ze het team wilden meegeven om de kwaliteit en de bruikbaarheid van de opbrengsten te versterken en beschreven ze hun conclusies in een adviesrapport.

De advieskring voor burgerschap heeft zowel op hoofdlijnen als op detailniveau adviezen uitgebracht. De volgende thema's zijn in de advieskring besproken:

- herkenbaarheid van de domeinen en vaardigheden als kernen van burgerschap;

- duiding van de inhoud en als democratische cultuur, diversiteit, basiswaarden van de democratische rechtsstaat, democratisch handelen, invloed en macht;
- het normatieve karakter van burgerschap in relatie tot kerndoelen;
- de plaats en invulling van maatschappelijke vraagstukken binnen burgerschap;
- de plek van en nadruk op thematische aspecten als duurzame ontwikkeling, mensenrechten en diversiteit.

Elk adviesrapport bij de verschillende tussenproducten is door de advieskring aan het kerndoelenteam toegelicht tijdens een uitwisselingsbijeenkomst. Het kerndoelenteam en de advieskring spraken met elkaar over de gegeven adviezen: het kerndoelenteam kon verhelderingsvragen stellen, of met de advieskring in discussie gaan over de voorgestelde richting. In elk tussenproduct heeft het kerndoelenteam aan de advieskring toegelicht wat er met de adviezen van de advieskring was gedaan en hoe hun inbreng was verwerkt.

De advieskring heeft met de feedback en input een cruciale rol gespeeld in het ontwikkelproces. De visie vanuit de onderwijspraktijk en de wetenschap hielp om de conceptproducten van het kerndoelenteam te plaatsen in een breder perspectief, gericht op de beoogde bedoeling en bruikbaarheid van de producten. De expertise die de advieskring (en daarmee ook de achterban) inbracht, was essentieel voor de actualisering van de kerndoelen. Het kerndoelenteam heeft de adviezen en gesprekken met de advieskring als zeer waardevol ervaren. In hoofdstuk 2 lees je hoe deze adviezen zijn gebruikt.

Tot slot is de advieskring – na de fase van beproeven – geïnformeerd over oplevering van de definitieve conceptkerndoelen (juli 2025). Er is toelichting gegeven op de opgehaalde feedback en de manier waarop dit is verwerkt in de kerndoelen. Hierbij zijn de belangrijkste aanpassingen benoemd. De advieskring is daarmee geïnformeerd en bevraagd op de kwaliteit en inhoud van de kerndoelen.

1.3.3 Wetenschappelijke inbreng

De inbreng van vakexperts, wetenschappers en andere deskundigen in het ontwikkelproces is essentieel. Om die reden zijn vakexperts en wetenschappers expliciet betrokken bij de actualisatie van het curriculum. Daarnaast hebben de kerndoelenteams externe experts geraadpleegd op specifieke aspecten van de inhoud van het leergebied.

Het kerndoelenteam burgerschap heeft op verschillende manieren en momenten experts ingezet. Er zijn gesprekken geweest met experts tijdens de ontwikkeldagen (fysiek en online) en tijdens het werken aan de tussenproducten. De inbreng van de experts werd besproken met het hele

kerndoelenteam en geplaatst binnen de adviezen van de advieskring, de feedback vanuit SLO en de inzichten van de ontwikkelaars. Ook deze gesprekken waren van grote waarde. Tussenproducten werden aangescherpt en de gesprekken hielpen bij het maken van keuzes, het zien van hiaten en het toetsen van volledigheid en haalbaarheid.

Voorbeelden van thema's die met vakexperts besproken zijn, zijn bijvoorbeeld:

- verschillende opvattingen over burgerschap;
- betekenisvol burgerschapsonderwijs;
- kernbegrippen als democratische cultuur en basiswaarden van de democratische rechtsstaat;
- burgerschap in relatie tot de drie doeldomeinen.

In bijlage 3 staat een overzicht van de geraadpleegde experts. In hoofdstuk 2 lees je hoe de adviezen gebruikt zijn.

Er is ook gebruikgemaakt van wetenschappelijke en vakspecifieke bronnen. Het kerndoelenteam baseerde zich daarbij op relevante en actuele publicaties, zoals het *Handboek Burgerschapsonderwijs* (Eidhof, 2020, 2024), de *Staat van het Onderwijs* (Inspectie van het Onderwijs, 2022, 2024), *Reference Framework* (Council of Europe, 2016) en de opbrengsten van Curriculum.nu (2019). Daarnaast zijn onderzoeken en wetenschappelijke publicaties geraadpleegd over onder meer de effecten van burgerschapsonderwijs (Inspectie van het Onderwijs, 2022; Daas et al, 2023), over effectief burgerschapsonderwijs (Nieuwelink, 2023; Hurenkamp & Tonkens, 2021; Werfhorst et al, 2015 en Campbell, 2019) en kritische beschouwingen rondom de positie van burgerschap in het onderwijs (Van der Ploeg, 2023; Biesta, 2014 en 2022 en Nieuwelink, 2021).

Ook is gekeken naar *citizenship* of *civic education*-curricula in andere landen, zoals Vlaanderen, Schotland, Zweden en Nieuw-Zeeland.

Adviezen en rapporten van de Wetenschappelijke Curriculumcommissie⁴ zijn benut bij het komen tot nieuwe kerndoelen. Deze onafhankelijke commissie adviseerde de bewindspersoon over de vernieuwing van het landelijke curriculum en over de manier waarop deze vernieuwing vorm moet krijgen. Ook adviseert de commissie over een periodiek systeem voor curriculumbijstelling. In de aanloop van het ontwikkelwerk voor de nieuwe kerndoelen publiceerde de commissie twee relevante adviezen voor de kerndoelenteams: het advies 'Kaders voor de toekomst' (Ağırdağ et al., 2020) en het advies 'Doel en ruimte' (Ağırdağ et al., 2021a). Daarnaast heeft de commissie 'Kaders voor kansen' (Ağırdağ et al., 2021b) opgeleverd – een reflectie op het beoordelingskader

⁴ Zie [Instellingsbesluit](#) voor de opdracht van de Wetenschappelijke Curriculumcommissie.

kansengelijkheid Taal en Rekenen dat is opgesteld door SLO – en de verdiepende studie 'Samenhang in het curriculum' (Ağırdağ et al., 2021c).

Tot slot hebben leden van het kerndoelenteam presentaties en workshops verzorgd op verschillende conferenties en netwerkdagen, waar vakexperts, leraren, opleiders en leermiddelontwikkelaars aanwezig waren. Zo kon het kerndoelenteam de eerste reacties op de tussenproducten vanuit wetenschap, beleid en onderwijs peilen. Ook deze input is meegenomen en meegewogen in de verdere ontwikkeling van de karakteristiek en de definitieve conceptkerndoelen.

1.3.4 Monitorteam

Een belangrijk instrument van interne kwaliteitszorg is monitoring. Tussenproducten zijn meermaals door onze analisten gemonitord op basis van de leerplankundige uitgangspunten en kwaliteitscriteria uit de werkopdracht. Het gaat hierbij om consistentie in de formulering van karakteristiek en kerndoelen en om de horizontale en verticale samenhang binnen en tussen vak- en leergebieden. De bevindingen uit de interne monitoring zijn benut om gedurende het proces bij te sturen op aspecten uit de werkopdracht.

Vanuit monitoring is bij het ontwikkelen van de producten voor het leergebied burgerschap meegekeken op het proces en de inhoud van de producten. Zo is gericht advies gegeven op de inhoud, formulering en opbouw, bijvoorbeeld op doelformuleringen, het gebruik van handelingswerkwoorden en het juiste gebruik van beheersings-, ervarings- en aanbodsdoelen in relatie tot de doelgroep. Ook is gekeken of vakoverstijgende elementen goed zijn gewaarborgd. De feedback van monitoring is meegenomen in de verdere ontwikkeling van de karakteristiek en de definitieve conceptkerndoelen.

1.3.5 Expertpoule

We hebben een expertpoule van onze curriculumexperts ingezet om de uitwerking te ondersteunen van inhoudelijke, leergebiedoverstijgende uitgangspunten en kwaliteitseisen die in de werkopdracht beschreven zijn: ontwerpruimte, doeldomeinen, kansengelijkheid, diversiteit, geletterdheid, gecijferdheid, LOB, burgerschap en digitale geletterdheid.

De expertpoule heeft twee functies:

- Monitorfunctie: de expertpoule werkt samen met het monitorteam bij het uitvoeren van inhoudelijke analyses en bekijkt of deze leergebiedoverstijgende aspecten goed gewaarborgd zijn in de (tussen)producten.
- Adviesfunctie: de expertpoule is beschikbaar om de teams bij te staan met advies of om actief te helpen bij het opnemen van leergebiedoverstijgende aspecten.

De expertpoule gaf aan dat sommige tussenproducten van de initiële kerndoelen normatieve elementen bevatten. Normatieve elementen kunnen alleen een plek krijgen in een aanbodsdoel.

Ook de relatie tussen burgerschap en de drie doeldomeinen, en specifiek persoonsvorming, moesten volgens de expertpoule verduidelijkt worden. Daarnaast kreeg het kerndoelenteam feedback met betrekking tot kansengelijkheid, diversiteit en inclusiviteit, LOB, vrijheid van onderwijs en de samenhang met andere leergebieden. Deze adviezen zijn verwerkt in de tussen- of eindproducten.

Ook de klankbordgroep 'specifieke onderwijsbehoeften' gaf feedback op de initiële kerndoelen, met daarbij aandacht voor het perspectief van leerlingen met een visuele en/of auditieve beperking. Ze benadrukte om in de formulering van de kerndoelen en uitwerkingen rekening te houden met het vermogen van deze leerlingen om gesproken of geschreven teksten te gebruiken.

Een handelingswerkwoord als *verwoorden* is bijvoorbeeld niet inclusief, omdat het een manier van communiceren impliceert die niet voor alle leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften geschikt is. In plaats daarvan is gekozen voor handelingswerkwoorden als *beschrijven* en *benoemen*, die meer ruimte laten voor verschillende manieren van uitdrukken.

De klankbordgroep gaf daarnaast aan dat het belangrijk is om realistische verwachtingen te hebben en rekening te houden met wat deze leerlingen kunnen, bijvoorbeeld als het gaat om democratische en maatschappelijke betrokkenheid. In de karakteristiek is beschreven dat burgerschapsonderwijs ervan uitgaat dat alle leerlingen als burger kunnen deelnemen aan de samenleving, *passend bij hun mogelijkheden*.

1.3.6 Leerlingbetrokkenheid

Om de stem van de leerling een goede plaats te geven bij de ontwikkeling van kerndoelen, zijn leerlingen van scholen voor primair en voortgezet onderwijs geraadpleegd via leerlingenpanels. In deze leerlingenpanels konden leerlingen hun ideeën en ervaringen over de relevantie van leerinhouden bespreken. In de voorbereiding en uitvoering is samengewerkt met LAKS. Daarnaast hebben de leraren uit de teams hun eigen leerlingen bevraagd.

De leerlingenraadpleging vond plaats onder ruim honderd leerlingen op zes verschillende scholen. Soms met een hele klas en soms met vertegenwoordigers uit de leerlingenraad:

- Cals College in Nieuwegein;
- Comenius Anna Maria Schuurman in Franeker;
- Comenius Zamenhof in Leeuwarden;
- RKBS de Windwijzer in Den Helder;
- Islamitische Basisschool Okba Ibnou Nafi in Breda;
- OB de Rozemarn in Amsterdam.

Leerlingen gaven in deze gesprekken onder meer aan dat ze bij burgerschap ook graag willen leren over maatschappelijke vraagstukken.

De input van de leerlingen is meegenomen in het ontwikkelproces – zoals verder te lezen valt in hoofdstuk 2.

1.3.7 Aanwijzingen OCW

Na het opleveren van de conceptkerndoelen burgerschap heeft het ministerie van OCW de juridische haalbaarheid van deze conceptkerndoelen (2024) nader onderzocht. Hierbij is ook de verhouding tussen de wettelijke opdracht burgerschap (2021) en de conceptkerndoelen burgerschap bestudeerd. Daarnaast is gekeken in hoeverre de formulering van de conceptkerndoelen burgerschap werkbaar is voor het toezicht op scholen.

Na oplevering van de initiële set kerndoelen burgerschap bleken er juridische beperkingen te zijn die van invloed waren op enkele initiële formuleringen van de kerndoelen. Dit heeft geleid tot aanwijzingen van OCW, die opgesteld zijn in een [addendum](#). Hierdoor zijn er enkele aanpassingen aangebracht aan de initiële kerndoelen voorafgaand aan de fase van beproeven. Tijdens deze fase van beproeven is dit aan alle deelnemende scholen gepresenteerd en besproken.

Parallel aan de fase van beproeven is er intensief contact geweest met het ministerie van OCW en de Inspectie van het Onderwijs, naar aanleiding van de aanhoudende zorg of de formulering van de kerndoelen niet contrair was met de wettelijke burgerschapsopdracht. Daarbij speelde ook juridische formulering mee zodat het in het toezicht op scholen niet tot problemen zou leiden.

De vele afstemmingsmomenten hebben er toe geleid dat OCW juridisch en inhoudelijk heeft ingestemd met de uiteindelijke formuleringen.

In paragraaf 2.4.1 lichten we de aanwijzingen van OCW en de aanpassingen aan de doelzinnen en uitwerkingen verder toe.

1.3.8 Fase van beproeven

In de werkopdracht is vastgelegd dat de voorstellen voor de initiële kerndoelen die de kerndoelenteams opleveren (maart 2024) worden beproefd in de onderwijspraktijk. SLO heeft hiervoor de fase van beproeven ingericht. Deze fase is uitgevoerd in het najaar van 2024.

Het primaire doel van de fase van beproeven was het toetsen van de (verwachte) bruikbaarheid van de initiële kerndoelen voor scholen en leraren. Daarnaast was het van belang om zicht te krijgen op de waardering voor de

inhouden, de verwachte impact en de behoeften van scholen bij de implementatie. In deze paragraaf beschrijven we kort de fase van beproeven.

Bijeenkomsten en praktijkopdrachten voor scholen

Om zo veel mogelijk scholen en leraren in het hele land te bereiken is gekozen voor het organiseren van zes regionale bijeenkomsten, waaraan ruim 180 scholen en ruim 500 leraren en schoolleiders deelnamen. De werving voor de regiobijeenkomsten was gericht op drie vertegenwoordigers van scholen: een leraar voor burgerschap, een leraar voor digitale geletterdheid, en een schoolleider voor het schoolbeleid. Scholen konden op basis daarvan zelf bepalen wie zij afvaardigden.

Op de regiobijeenkomsten kregen de scholen een programma aangeboden dat enerzijds gericht was op het informeren over de nieuwe kerndoelen en anderzijds in het teken stond van het ophalen van feedback. De bijeenkomsten waren opgebouwd volgens de drieslag *verkennen*, *verdiepen* en *waarderen*.

- In het onderdeel *verkennen* speelden de deelnemers een zogenoemd 'kerndoelenkaartspel' waarbij ze in gesprek gingen over de vraag of ze de inhouden van de nieuwe kerndoelen al in hun huidige lespraktijk terugzagen, of ze het belang van nieuwe inhouden onderschreven en welke uitdagingen ze zagen bij het vormgeven van hun schoolcurriculum met deze kerndoelen.
- Het onderdeel *verdiepen* was gericht op het doordenken van de betekenis van de nieuwe kerndoelen voor de dagelijkse onderwijspraktijk. De belangrijkste punten uit de nieuwe kerndoelen en de overeenkomsten en verschillen met de kerndoelen uit 2006 werden aan de deelnemers gepresenteerd. Aan de hand van door het kerndoelenteam ontwikkeld voorbeeldmateriaal kregen de deelnemers een nader beeld van de bedoelingen van de nieuwe kerndoelen.
- Tijdens het onderdeel *waarderen* konden de deelnemers hun eerste reactie geven door een online vragenlijst in te vullen.

De deelnemers aan de regiobijeenkomsten kregen vervolgens de praktijkopdracht om deze zelfde drieslag ook met collega's op hun eigen school te doorlopen. Daartoe kregen ze een kerndoelenkaartspel mee en een link naar een online vragenlijst die na afloop van de teambijeenkomst moest worden ingevuld. Zo hebben we tijdens de regiobijeenkomst feedback opgehaald en vond een tweede meting plaats bij de scholenteams.

De deelnemende scholen werkten met een aangepaste set kerndoelen voor burgerschap ten opzichte van de initieel opgeleverde kerndoelen, vanwege de aanwijzingen van OCW (zie paragraaf 1.3.7). De leraren en schoolleiders hebben hun feedback en ervaringen daarop gedeeld.

Bevindingen fase van beproeven

De bevindingen van de fase van beproeven zijn vastgelegd in een rapportage (Beuling et al., 2024, 2025).

De belangrijkste conclusie uit het rapport van Beuling et al. (2024) is dat een ruime meerderheid van de respondenten uit po en onderbouw vo positief was over de initiële kerndoelen. Ze vonden de inhoud waardevol en bruikbaar, en gaven aan dat deze helpen om richting te geven aan het burgerschapsonderwijs en houvast bieden bij de inrichting ervan. De meerderheid van de respondenten begrijpt de bedoeling van het nieuwe leergebied en verwacht dat leerlingen in staat zijn om naar de kerndoelen toe te werken.

Tegelijkertijd vond een meerderheid de formuleringen soms ambitieus en wat abstract. Sommige leerkrachten uit het po gaven aan dat bepaalde onderdelen te hoog gegrepen zijn voor hun leerlingen.

Scholen uit zowel het po als vo waren het meest enthousiast over de initiële kerndoelen rond diversiteit en maatschappelijke betrokkenheid. Het kerndoel over democratische waarden werd daarentegen als vrij abstract en 'hoog over' ervaren. Ook het kerndoel over maatschappelijke vraagstukken riep vragen op, onder andere vanwege de overlap met het kerndoel over maatschappelijke betrokkenheid. Dit kerndoel werd bovendien als ambitieus beoordeeld voor po.

Verwerken feedback

Op basis van de feedback uit het rapport is een analyseproces gestart waarbij aan de hand van een wegingskader alle opgehaalde feedback zorgvuldig gestructureerd is. Op basis van de uitkomsten van deze analyse is de inhoud van de initiële kerndoelen waar nodig en gewenst aangepast of verhelderd. De afwegingen en beoogde aanpassingen zijn gedeeld en besproken met het kerndoelenteam en met de advieskring. Ook is de aangepaste set nogmaals voorgelegd aan OCW voor een juridische check. Dit alles heeft geresulteerd in de definitieve conceptkerndoelen burgerschap (versie 2025).

In paragraaf 2.4.1 gaan we per doelzin en uitwerking uitgebreider in op de feedback uit de fase van beproeven en wat daarmee is gedaan.

Kerndoelenteam

In het voorjaar van 2025 vond een laatste sessie plaats met het kerndoelenteam, waarin hun expertise werd geraadpleegd over de aanpassingen die zijn gedaan op basis van de feedback van scholen en de aanwijzingen van OCW. Tijdens deze bijeenkomst gaven ze aan tevreden te zijn over hoe de ontvangen feedback is verwerkt. Bovendien herkennen ze de oorspronkelijke visie van het kerndoelenteam op het leergebied burgerschap in de definitieve conceptkerndoelen.

Nadere afstemming met andere leergebieden

Tijdens de ontwikkelfase en de fase van beproeven is meerdere malen overlegd met de kerndoelenteams en curriculumexperts van de verschillende leergebieden. De kerndoelenteams bekeken elkaars tussenproducten en bespraken onder andere de raamwerken, ordeningen, uitdagingen en dilemma's. Daarnaast keken ze naar logische samenhangen tussen de leergebieden en hoe die een plek kunnen krijgen in de kerndoelen, de karakteristieken en de toelichtingen.

Dit leidde tot aanpassing in de formulering van het onderdeel samenhang in de karakteristiek en aanscherpingen in de doelformuleringen.

Daarnaast zijn de begrippen in de begrippenlijst over de leergebieden heen afgestemd, zodat de begrippen consistent en bruikbaar zijn bij verschillende leergebieden.

1.4 Herziene versie 2025

1.4.1 Aanvullende opdracht

Op 16 oktober 2024 debatteerde de Vaste Kamercommissie Onderwijs over het curriculum. Het Regeerakkoord (kabinet-Schoof) speelde een belangrijke rol in dit debat. Hierin staat dat de curriculumherziening door moet gaan, maar dat het aantal kerndoelen fors moet verminderen. Ondanks vele vragen en reacties vanuit het veld hield het Kabinet vast aan het besluit om concrete invulling te geven aan het hoofdlijnenakkoord. Op 26 november 2024 werd [een motie](#) ingediend, die met een meerderheid is aangenomen. De aanvullende opdracht van OCW is verwerkt in de definitieve conceptkerndoelen, versie 2025: we hebben een extra stap gezet om de kerndoelen meer in samenhang te presenteren, waarbij er een goede focus ligt op het versterken van lezen, schrijven en rekenen. Het aantal kerndoelen is verminderd, en de gewenste concrete uitwerking is behouden. In deze paragraaf lichten we de wijzigingen toe.

Een nieuwe formulering van kerndoelen

In de initiële kerndoelen (versie 2024) zijn de leergebieden onderverdeeld in domeinen met bijbehorende kerndoelen. De kerndoelen zijn concreter geformuleerd dan voorheen, wat heeft geleid tot een toename in aantal. In de aanvullende opdracht is gesteld dat het aantal kerndoelen moet verminderen. Daarom hebben we de initiële kerndoelen binnen een leergebied geclusterd. Elk cluster heeft een overkoepelende kernzin gekregen met daaronder één tot maximaal vier initiële kerndoelen als uitwerking. Dit geheel wordt wettelijk verankerd, zodat de gewenste concrete formulering van de kerndoelen (zie paragraaf 1.2.1 en 1.2.2) blijft bestaan.

Bij het formuleren en herordenen van de kerndoelen keken we ook naar het bevorderen van samenhang en het voorkomen van redundantie, om de overladenheid binnen het beoogde curriculum terug te dringen.

1.4.2 Algemene uitgangspunten voor clustering

De kerndoelen burgerschap zijn conform de aanvullende opdracht van OCW geclusterd tot een kleiner aantal doelen. Het doel van het clusteren van de kerndoelen was enerzijds een duidelijker focus op lezen, schrijven en rekenen, en anderzijds behoud van de door het onderwijsveld gewenste concrete formulering van de doelzinnen en de uitwerkingen. Om die reden zijn de sets kerndoelen teruggebracht tot drie kerndoelen voor po/so en drie kerndoelen voor de onderbouw v(s)o.

Bij de clustering zijn de volgende uitgangspunten gehanteerd:

- De clustering is gebaseerd op thematische en inhoudelijke samenhang van de initiële kerndoelen.
- De clusters zijn samengesteld met de initiële kerndoelen uit hetzelfde domein, zodat de domeinindeling - zoals ontwikkeld bij de conceptkerndoelen - gehandhaafd blijft.
- De clustering is afgestemd met het conceptexamenprogramma maatschappijleer, zodat de afgestemde doorlopende leerlijn gehandhaafd en zichtbaar blijft.
- De clustering is afgestemd met andere leergebieden voor consistentie en samenhang. Dit draagt bij aan een eenduidige terminologie binnen het curriculum.
- Waar nodig is rekening gehouden met eerder gegeven feedback vanuit de advieskring en de onderwijspraktijk om draagvlak te waarborgen.

De gesprekken met OCW over de juridische juistheid van de conceptkerndoelen hebben tot aanpassing van de initiële kerndoelen geleid. Hierdoor was het nodig om anders om te gaan met de eerste twee uitgangspunten.

1.4.3 Overwegingen bij indeling clusters

In deze paragraaf hebben we korte toelichtingen opgenomen bij de indeling in de clusters. In hoofdstuk 2 onderbouwen we de inhoudelijke toelichtingen op de kerndoelen, maar om de opbouw en de nummering van de kerndoelen te begrijpen, lichten we in deze paragraaf allereerst de clusters van kerndoelen toe.

Zoals in paragraaf 1.3.7 beschreven, is tijdens het ontwikkelproces en met name tijdens de fase van beproeven intensief contact geweest met het ministerie van OCW en de Inspectie van het Onderwijs. Deze gesprekken hadden betrekking op de juridische formulering van de kerndoelen en de formulering van de kerndoelen ten opzichte van de wettelijke burgerschapsopdracht.

De vele afstemmingsmomenten hebben er toe geleid dat OCW juridisch en inhoudelijk heeft ingestemd met de uiteindelijke formuleringen. Hieronder is toegelicht hoe de clustering, met medeweging van de gesprekken met OCW, tot stand is gekomen.

Domein: democratische oefenplaats

**Kerndoel
po 19 / vo 18**

De school geeft vorm aan de democratische oefenplaats.

Het eerste cluster bevat het kerndoel en de doelzin met uitwerking (19A po/18A vo) over de school als democratische oefenplaats. Dit cluster is gebaseerd op het domein *Schoolcultuur* uit de initiële kerndoelen.

Domein: samenleven in een democratische rechtsstaat

**Kerndoel
po 20 / vo 19**

De leerling leert over samenleven in een democratische rechtsstaat.

Het tweede cluster bevat het kerndoel over *Samenleven in een democratische rechtsstaat* en bevat twee doelzinnen met uitwerkingen (20A/B po en 19A/B vo).

Dit cluster is gebaseerd op het initiële domein *Samenleving en democratie*, en op de initiële kerndoelen over basiswaarden van de democratische rechtsstaat en diversiteit.

Domein: vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid

**Kerndoel
po 21 / vo 20**

De leerling doet ervaringen op met democratische en maatschappelijke betrokkenheid.

Het laatste cluster bevat het kerndoel over democratische en maatschappelijke betrokkenheid en twee doelzinnen met uitwerkingen (21A/B po en 20A/B vo). Dit cluster is gebaseerd op de twee initiële kerndoelen over democratische en maatschappelijke betrokkenheid.

De namen die voor de clusters zijn gekozen – *Democratische oefenplaats*, *Samenleven in een democratische rechtsstaat* en *Vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid* – weerspiegelen de inhoudelijke focus van de kernzinnen en de bijbehorende doelzinnen en uitwerkingen.

Naar aanleiding van de feedback uit de fase van beproeven hebben we het initiële domein en kerndoel over maatschappelijke vraagstukken geschrapt. De inhoud is ondergebracht bij het doel over maatschappelijke betrokkenheid.

Voor een inhoudelijke toelichting over het raamwerk en de domeinen, zie paragraaf 2.3.

2. Inhoudelijke toelichting

In dit hoofdstuk lichten we de inhoudelijke keuzes toe die ten grondslag liggen aan de kerndoelen. Eerst gaan we in op de specifieke uitdagingen voor het leergebied burgerschap. Vervolgens gaan we in op de karakteristiek, het raamwerk en de kerndoelen. Per onderdeel geven we een toelichting op de keuzes van het kerndoelenteam, de belangrijkste discussies daarbij en hoe er is omgegaan met feedback uit de ontwikkelfase en de fase van beproeven en welke bronnen daarbij betrokken zijn. In de toelichting betrekken we ook kwaliteitscriteria uit de werkopdracht van OCW.

2.1 Specifieke uitdagingen actualisatie kerndoelen burgerschap

Sinds 2006 zijn scholen verplicht om burgerschapsonderwijs aan te bieden en sinds 1 augustus 2021 is de wettelijke verduidelijking van de burgerschapsoopdracht aan scholen in het funderend onderwijs van kracht.

In de afgelopen jaren hebben scholen waardevolle ervaringen en inzichten opgedaan in de manier waarop zij burgerschapsonderwijs vormgeven. Toch is er nog weinig zicht op het uitgevoerde curriculum en op de kwaliteit daarvan- en is het effect van het huidige burgerschapsonderwijs nog niet toereikend (Inspectie van het Onderwijs, 2022b). De aangescherpte wet van augustus 2021 (Staatsblad 320, 2021) geeft richting aan de school, maar doordat er geen sprake is van een vastomlijnd beoogd curriculum (burgerschapsonderwijs kende nog geen eigen kerndoelen), is er op veel scholen onduidelijkheid over de inhoudelijke eisen. Deze ontwikkelingen maken het essentieel om burgerschap te verweven in het curriculum en kerndoelen voor het funderend onderwijs te formuleren.

De behoefte om de kerndoelen te actualiseren komt voort uit verschillende maatschappelijke en curriculaire ontwikkelingen. Deze zijn uitgebreid beschreven in de *Startnotitie kerndoelen burgerschap* (Kampman, 2022), die uitgangspunt is voor het actualisatieproces.

2.1.1 Maatschappelijke uitdagingen

Verschiedende maatschappelijke ontwikkelingen zijn van invloed op het leergebied burgerschap.

Maatschappelijke vraagstukken

Actuele en urgente vraagstukken die reëel zijn voor leerlingen benadrukken het belang van leren over en bewust worden van basiswaarden van de democratische rechtsstaat. Daarnaast bieden deze vraagstukken de

mogelijkheid om het kritisch denken van leerlingen te stimuleren en hierover met hen in gesprek te gaan (Kampman, 2022).

De kerndoelen burgerschap bieden in de breedte ruimte om met actuele, maatschappelijke en duurzaamheidsvraagstukken aan de slag te gaan, in samenhang met de kerndoelen van de leergebieden mens en maatschappij, mens en natuur en kunst en cultuur. Deze leergebieden bieden inhoud aan die maatschappelijke vraagstukken. Burgerschap biedt leerlingen kennis, vaardigheden en ervaringen om hun eigen positie ten opzichte van deze vraagstukken te bepalen en om, binnen de kaders van de democratische rechtsstaat, bij te dragen aan mogelijke oplossingen.

Kansenongelijkheid

Tijdens het ontwikkeltraject was kansenongelijkheid ook een belangrijk aandachtspunt. Uit diverse rapporten van de afgelopen jaren blijkt dat kansenongelijkheid niet afneemt en in sommige gevallen zelfs toeneemt. Het is een breed maatschappelijk probleem, dat ook zichtbaar is binnen het onderwijs. Daarbij speelt de inrichting van het onderwijs zelf een rol, zoals de invloed van de doorstroomtoets in groep 8, schooladviezen en het feit dat leerlingen op jonge leeftijd keuzes moeten maken voor een profiel of richting in het voortgezet onderwijs (Kampman, 2022). Burgerschapsonderwijs en een burgerschapscurriculum kunnen bijdragen aan het bestrijden van kansenongelijkheid. Het moet leerlingen stimuleren om bewust met elkaar om te gaan, samen te leren, te leren omgaan met diversiteit en onderlinge verschillen te accepteren (Van der Laan & Lodeweges, 2021).

De kerndoelen voor burgerschap bieden op zichzelf geen oplossing voor het vraagstuk van kansenongelijkheid, net zoals het hele curriculum daar slechts beperkt aan bijdraagt. Binnen het ontwikkeltraject zijn echter wel fundamentele keuzes gemaakt die als uitgangspunten dienden. Zo zijn de doelen en inhouden voor po/so en v(s)o grotendeels gelijk, om te onderstrepen dat de ontwikkeling van leerlingen een doorgaande leerlijn volgt en er geen wezenlijke verschillen zijn tussen po/so en v(so). Daarnaast is er bewust voor gekozen om voor de doelen van de onderbouw v(s)o geen onderscheid te maken tussen vmbo- en havo- vwo-inhouden.

2.1.2 Curriculaire uitdagingen

Tijdens het ontwikkeltraject waren er ook verschillende curriculaire en inhoudelijke uitdagingen. De belangrijkste daarvan, zoals beschreven in de *Startnotitie kerndoelen burgerschap* (Kampman, 2022), lichten we hieronder toe.

Samenhang

Verschillende leergebieden en vakken in het po en de onderbouw vo zijn nauw verwant, of soms ook overlappend, met inhouden van burgerschap. Dit geldt

bijvoorbeeld voor de leergebieden mens en maatschappij en mens en natuur. Bij het ontwikkelen van kerndoelen voor burgerschap was het daarom belangrijk om rekening te houden met deze samenhang, evenals met de actualisatie van de kerndoelen voor Nederlands, rekenen en wiskunde en digitale geletterdheid (Kampman, 2022).

Aangezien burgerschap een opdracht is aan de scholen zelf, hangt de mate van samenhang vooral af van hoe scholen hier invulling aan geven. De kerndoelen schrijven niet voor of burgerschap geïntegreerd moet worden, of als afzonderlijk vak vorm moet krijgen. Ook bepalen de kerndoelen geen samenhang met inhouden van andere leergebieden, hoewel die voor een aantal inhouden wel voor de hand ligt. In de karakteristiek worden daarom concrete voorbeelden gegeven van hoe de samenhang met andere leergebieden eruit kan zien. In paragraaf 2.2.3 lichten we dit nader toe.

Burgerschap voor alle leerlingen

Onderwijs is een omgeving waarin sociale verschillen en kansenongelijkheid nadrukkelijk aan het licht komen. Leerlingen met minder sociaal en cultureel kapitaal hebben het moeilijker op school dan leerlingen die daarin meer 'vanuit huis' meekrijgen. Het is een algemeen geaccepteerde gedachte dat burgerschapsonderwijs kan bijdragen aan het bestrijden van deze verschillen. Maar in de uitvoering zijn, ondanks de goede bedoelingen, daar soms praktijken zichtbaar die juist niet bijdragen aan de bestrijding van kansenongelijkheid. Uit recente onderzoeken blijkt dat leraren weinig zicht hebben op de burgerschapsontwikkeling van hun leerlingen en daardoor ook weinig kunnen sturen in hun aanbod (Kampman, 2022).

Hoewel dit vraagstuk vooral speelt op het niveau van het uitgevoerd curriculum en daarmee de verantwoordelijkheid van de school is, bieden de kerndoelen voor burgerschap wel handvatten om hiermee aan de slag te gaan. Ze beschrijven een duidelijke, overzichtelijke en samenhangende kern van het leergebied. Door de concrete uitwerking van kennis, vaardigheden en ervaringen kunnen leraren in po/so en v(s)o gericht aan de slag om hun burgerschapsonderwijs passend vorm te geven voor alle leerlingen.

Daarnaast zijn er voor zeer moeilijk lerende of meervoudig beperkte leerlingen functionele kerndoelen burgerschap (concept) ontwikkeld. Tijdens dit proces was er regelmatig afstemming tussen de curriculumexperts van de reguliere kerndoelen en die van de functionele kerndoelen (zie paragraaf 2.5.3).

Meetbaarheid

Hoe de ontwikkeling van leerlingen binnen het burgerschapsonderwijs gemonitord en getoetst kan worden, is een complex vraagstuk. Dat komt doordat het leergebied – naast kennisinhouden – voor een groot deel draait om

het ontwikkelen van attitudes, vaardigheden en het opdoen van ervaringen. Deze ontwikkeling voltrekt zich vaak over een langere periode. Een nieuw curriculum lost het vraagstuk van volgen, toetsing en meetbaarheid niet op, maar zal in ieder geval een richting moeten bepalen (Kampman, 2022).

De kern van het leergebied burgerschap is bewust klein en overzichtelijk gehouden, met kerndoelen die sterk met elkaar samenhangen. Dit helpt leraren om de burgerschapsontwikkeling van hun leerlingen goed in beeld te krijgen. De doelen zijn hybride met in ieder doel kennis en vaardigheden, gekoppeld aan ervaringen. Voor het inzichtelijk maken van burgerschapsonderwijs zal een school daarmee niet alleen meetbare resultaten moeten volgen, maar ook merkbare resultaten. Daarnaast is het aan scholen om, in hun uitgevoerde en geleerde curriculum, zichtbaar te maken welke resultaten ze behalen op het gebied van burgerschap. Goede aanwijzingen, ondersteuning en toezicht vanuit de Inspectie van het Onderwijs zijn daarbij noodzakelijk.

2.2 Toelichting op de karakteristiek

De karakteristiek beschrijft wat het leergebied burgerschap kenmerkt en bestaat uit drie paragrafen:

1. Kenmerken van het leergebied

Deze paragraaf bevat de kern van het leergebied en beschrijft hoe het leergebied bijdraagt aan de realisatie van de drie doeldomeinen van het onderwijs: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming.

• Samenhang binnen het leergebied

Deze paragraaf maakt de verticale en horizontale samenhang binnen het leergebied duidelijk. Hierbij gaat het om de opbouw van het leergebied van po naar de onderbouw vo en een beschrijving van samenhangende onderdelen binnen het leergebied.

2. Samenhang tussen leergebieden

Deze paragraaf maakt duidelijk hoe het leergebied zich inhoudelijk verhoudt tot andere leergebieden.

De karakteristiek van het leergebied burgerschap is tot stand gekomen op basis van een zorgvuldige inventarisatie van relevante inhoud en thema's. Omdat burgerschap geen historische traditie kent als vak of leergebied binnen het curriculum, heeft het kerndoelenteam zorgvuldig onderzocht wat de kern van burgerschap vormt.

Daarbij hebben we diverse bronnen gebruikt, waaronder de wettelijke opdracht burgerschap (2021), de vigerende kerndoelen van onder meer mens en maatschappij, praktijkvoorbeelden uit scholen, en de bouwstenen burgerschap van Curriculum.nu (2019). Daarnaast hebben we inzichten meegenomen uit *De Staat van het Onderwijs* (2022), *Peil.burgerschap* (2022), het ICCS-rapport (2016 en 2023), en verschillende wetenschappelijke publicaties over burgerschap.

De initiële karakteristiek (versie 2024) is aangescherpt op basis van de gesprekken met het ministerie van OCW, het nieuwe raamwerk en de wijzigingen in de doelzinnen en uitwerkingen, zodat de terminologie aansluit bij de definitieve conceptkerndoelen.

Volgens de karakteristiek is het leergebied burgerschap gebaseerd op het uitgangspunt dat de Nederlandse samenleving een pluriforme democratische rechtsstaat is. De basiswaarden — vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit — vormen het fundament daarvan. Democratische en maatschappelijke betrokkenheid van burgers is essentieel voor het functioneren van deze rechtsstaat.

2.2.1 Doeldomeinen

Het funderend onderwijs beoogt een breed onderwijsaanbod voor alle leerlingen. Dat brede aanbod wordt onder andere geborgd door aandacht voor de drie doeldomeinen van onderwijs: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming (Ağirdağ et al., 2021). In de karakteristiek is beschreven hoe het leergebied burgerschap bijdraagt aan die doeldomeinen, zoals beschreven in de rationale van het funderend onderwijs (Ministerie van OCW, 2021). In goed onderwijs komen de verschillende doeldomeinen voornamelijk samen aan bod. Ook voor burgerschap geldt dat de kerndoelen bijdragen aan meerdere doeldomeinen tegelijkertijd en dat de doeldomeinen ook niet helemaal te scheiden zijn. Toch beschrijven we hieronder zo goed mogelijk de bijdrage van het leergebied burgerschap aan de afzonderlijke doeldomeinen voor het funderend onderwijs.

Burgerschap levert een bijdrage aan **kwalificatie**, doordat leerlingen belangrijke kennis en vaardigheden verwerven op gebied van democratie en de diverse samenleving. Leerlingen doen ervaringen op en oefenen in dagelijkse situaties: thuis, op school en buiten school. Deze ervaringen nemen ze mee in hun werk en thuissituatie en alle andere maatschappelijke rollen die ze nu en later in hun leven vervullen.

Burgerschap draagt bij aan **socialisatie** doordat leerlingen leren respectvol met elkaar om te gaan in een diverse samenleving en inzicht krijgen in democratische basiswaarden, gewoonten en gebruiken. Ze doen ook ervaringen op met verschillende vormen van democratische en maatschappelijke betrokkenheid. Door hen te laten oefenen met democratisch handelen, sociale interactie en het open staan voor verschillende perspectieven, leren ze omgaan met diversiteit en maken ze actief deel uit van de school als democratische oefenplaats.

Burgerschap draagt bij aan de **persoonsvorming** van leerlingen. Door de eigen identiteit en de diverse samenleving te verkennen, ontwikkelen leerlingen hoe ze zich kunnen verhouden tot hun afkomst en kunnen omgaan met

verschillende groepen in de samenleving. Ze verkennen eigen waarden en persoonlijke keuzes over hoe ze willen bijdragen aan de diverse en democratische samenleving, passend bij hun mogelijkheden.

2.2.2 Samenhang binnen het leergebied

Bij het leergebied burgerschap gaat het om een samenhangend geheel van kennis, vaardigheden en ervaringen binnen drie domeinen:

- democratische oefenplaats;
- samenleven in een democratische rechtsstaat;
- vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid.

Samenhang tussen de domeinen

Het domein *democratische oefenplaats* beschrijft waarop het onderwijsaanbod van scholen gericht moet zijn om deze oefenplaats vorm te geven. Daarmee vormt dit domein de verbinding tussen de wettelijke opdracht burgerschap (2021) en de kerndoelen burgerschap. De wettelijke opdracht richt zich op de school en vraagt om een doelgerichte en samenhangende aanpak gericht op het bevorderen van sociale cohesie en actief burgerschap. De kerndoelen richten zich op het leren van de leerling.

Het domein *democratische oefenplaats* biedt daarvoor een belangrijke randvoorwaarde: het stimuleren van sociale en maatschappelijke competenties van leerlingen. In de twee andere domeinen — *samenleven in een democratische rechtsstaat* en *vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid* — wordt verder uitgewerkt welke kennis, vaardigheden en ervaringen van leerlingen worden verwacht.

Binnen het domein *samenleven in een democratische rechtsstaat* verwerven leerlingen kennis over de basiswaarden van de democratische rechtsstaat: vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit. Ze ontdekken het belang van deze basiswaarden in de samenleving en voor henzelf. Daarnaast doen ze ervaring op met het voeren van dialogen, het omgaan met conflicten en het toepassen van gelijkwaardige behandeling.

De basiswaarden vormen het uitgangspunt van waaruit leerlingen verkennen hoe ze kunnen omgaan met diversiteit in de samenleving en hoe ze democratisch en maatschappelijk betrokken kunnen zijn.

Het domein *vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid* draagt bij aan het versterken van actief burgerschap en sociale cohesie. Binnen dit domein verkennen leerlingen op welke manieren ze democratisch kunnen handelen en een bijdrage kunnen leveren aan de samenleving.

Doorlopende leerlijn

In de karakteristiek is de doorlopende lijn van po/so naar vo/vso beschreven. De inhoud van de kerndoelen komen grotendeels overeen voor po/so en vo/vso. De opbouw zit in het aanbod van kennis, vaardigheden en ervaringen en de ontwikkeling van het handelingsperspectief van de leerling.

In het po ligt de nadruk op verkennen, verwoorden en ervaren, wat past bij het ontdekkende leerproces van jongere leerlingen. In de onderbouw van het vo verschuift de focus naar onderzoeken, analyseren en reflecteren, wat een dieper begrip en kritischer denkvermogen vraagt. Ook neemt het abstractieniveau toe en worden leerlingen gestimuleerd om verbanden te leggen met bredere maatschappelijke, internationale en ethische vraagstukken. Zo bouwen de kerndoelen in de onderbouw van het vo voort op de kennis, vaardigheden en ervaringen die in het po zijn opgedaan, met als doel een breder handelingsperspectief van de leerling.

2.2.3 Samenhang met andere leergebieden

In de karakteristiek wordt, aan de hand van concrete voorbeelden, de samenhang beschreven van burgerschap met de leergebieden Nederlands, mens en maatschappij, mens en natuur, digitale geletterdheid, rekenen en wiskunde, kunst en cultuur, en bewegen en sport.

De kerndoelen burgerschap krijgen vorm, invulling en betekenis binnen deze leergebieden. Het gaat om een wederzijdse samenhang. Burgerschap draagt bij aan het leren in andere leergebieden, doordat leerlingen onder andere hun betrokkenheid bij maatschappelijke vraagstukken verkennen.

Aan de andere kant bieden de andere leergebieden juist de voorwaardelijke inhoud en context om burgerschapsvaardigheden te oefenen en om ervaringen op te doen.

Het Model onderwijsaanbod (Bron, 2019) onderscheidt vier mogelijkheden waarbinnen je burgerschapsonderwijs kunt vormgeven:

- vakken of leergebieden;
- vakoverstijgende aanpakken en projecten;
- schoolomgeving: wijk en samenleving;
- pedagogisch schoolklimaat.

Figuur 1: Plaatsen voor burgerschap in het curriculum.

2.3 Toelichting op het raamwerk

De kerndoelen van het leergebied burgerschap zijn verdeeld over de domeinen *democratische oefenplaats*, *samenleven in een democratische rechtsstaat in de samenleving* en *vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid*. In deze paragraaf wordt toegelicht welke keuzes hieraan ten grondslag liggen.

Domein democratische oefenplaats

Het eerste domein is *democratische oefenplaats*. In het raamwerk van de initiële kerndoelen (maart 2024) was gekozen voor de term *schoolcultuur* als titel voor dit domein. Na oplevering van de initiële kerndoelen burgerschap bleek, na juridische checks van het ministerie van OCW, dat het niet mogelijk is om een aanbodsdoel te formuleren waarin de verplichting wordt opgenomen dat de school zorgdraagt voor een schoolcultuur, die verder reikt dan de onderwijshoud (zie het [Addendum](#)). Daarom is nu gekozen voor de titel *democratische oefenplaats*, die geen juridische lading heeft in de context van de Wet op het primair onderwijs (WPO), de Wet op het voortgezet onderwijs (WVO) en de Wet op de expertisecentra (WEC).

Omdat het een aanbodsdoel is waarin de school geadresseerd wordt, is dit doel in een eigen domein geplaatst. In de andere domeinen zijn hybride doelen opgenomen.

Zoals we in paragraaf 2.2.2 beschreven, geeft het domein *democratische oefenplaats* aan waarop het onderwijsaanbod van scholen gericht moet zijn om deze oefenplaats vorm te geven. Daarmee vormt dit domein de verbinding tussen de wettelijke opdracht burgerschap (2021) en de kerndoelen burgerschap. Het domein *democratische oefenplaats* biedt een belangrijke randvoorwaarde: het stimuleren van sociale en maatschappelijke competenties van leerlingen (19A po / 18A vo).

Domein samenleven in een democratische rechtsstaat

Het tweede domein is het domein *samenleven in een democratische rechtsstaat*. In het initiële raamwerk heette dit domein nog *samenleving en democratie*, met daarin vier kerndoelen: over diversiteit, democratische waarden, en democratische en maatschappelijke betrokkenheid. Er is besloten om deze vier kerndoelen te verdelen over twee afzonderlijke domeinen.

Het nieuwe tweede domein, *samenleven in een democratische rechtsstaat*, omvat nu twee doelen: één over de basiswaarden van de democratische rechtsstaat (20A po / 19A vo) en één over diversiteit in de samenleving (20B po / 19B vo).

Domein vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid

Het derde domein is het domein *vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid*. Dit domein bevat een doel over democratische betrokkenheid (21A po / 20A vo) en een doel over maatschappelijke betrokkenheid (21B po / 20B vo). In de initiële set kerndoelen bestond het derde domein nog uit één doel over maatschappelijke vraagstukken. Op basis van feedback uit de fase van beproeven en inzichten uit de curriculumactualisatie van het leergebied mens en maatschappij – waarin een specifiek doel over maatschappelijke vraagstukken is opgenomen – is besloten het initiële doel voor het leergebied burgerschap te schrappen. Daarmee vervalt ook het initiële domein *maatschappelijke vraagstukken*. Bepaalde inhouden zijn opgenomen in het definitieve conceptdoel over maatschappelijke betrokkenheid (21B po / 20B vo).

2.4 Toelichting op de definitieve conceptkerndoelen

Er zijn twee sets kerndoelen ontwikkeld: een set voor het po/so en een set voor de onderbouw v(s)o. Omdat de inhouden van beide sets sterk overeenkomen, wordt de onderbouwing hieronder gezamenlijk toegelicht.

De kerndoelen in de onderbouw van het v(s)o bouwen voort op de kennis, vaardigheden en ervaringen die leerlingen in het po/so hebben opgedaan. In het v(s)o wordt daarnaast van leerlingen gevraagd dat zij reflecteren op hun eigen rol en bijdrage ten aanzien van de basiswaarden, diversiteit, democratische en maatschappelijke betrokkenheid. Dit draagt bij aan de ontwikkeling van een breder handelingsperspectief van leerlingen.

2.4.1 Keuzes in inhoud en opbouw

In deze paragraaf worden de inhoudelijke keuzes en opbouw van de doelen toegelicht (doelzinnen en uitwerkingen), inclusief de belangrijkste inzichten die aan deze keuzes ten grondslag liggen.

Doel 19A po / 18A vo: sociale en maatschappelijke competenties

Dit aanbodsdoel slaat de brug tussen de wettelijke burgerschapsopdracht aan scholen en het curriculum voor de leerling. De **wettelijke burgerschapsopdracht** is gericht op de school en vertaalt zich naar schoolbeleid, afstemming tussen de burgerschapsopdracht, de visie van de school en inrichting van het onderwijs. Het **curriculum** is gericht op het leren van leerlingen en is gereedschap in handen van leraren, waarmee zij doelgericht en samenhangend onderwijs verzorgen.

De **wettelijke opdracht** beschrijft de minimale uitgangspunten waarvoor de school verantwoordelijk is: het bevorderen van actief burgerschap en sociale cohesie. Voor het onderwijsaanbod betekent dit dat de school aandacht besteedt aan het bijbrengen van respect voor en kennis van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat; het ontwikkelen van sociale en maatschappelijke competenties en bijbrengen van kennis over en respect voor verschillen en de waarde van gelijke behandeling. Voor de context waarin het onderwijs plaatsvindt – de ‘schoolcultuur’ – betekent dit dat de school verantwoordelijk is voor het afstemmen van de schoolcultuur op de basiswaarden. Dit houdt in dat er een leeromgeving wordt gecreëerd waarin leerlingen daadwerkelijk kunnen oefenen met sociale en maatschappelijke competenties en kunnen handelen in lijn met die basiswaarden, zowel in de klas als breder op school. Daarnaast gaat het om het bevorderen van een inclusieve omgeving, waarin zowel leerlingen als personeel zich geaccepteerd voelen, ongeacht onderlinge verschillen. Zoals de wettelijke opdracht dus duidelijk aangeeft, is de schoolcultuur een belangrijke voorwaarde voor succesvol burgerschapsonderwijs. Omdat de burgerschapsopdracht is opgenomen in de sectorwetten, is er ook aandacht voor in het toezicht.

Die elementen uit de wettelijke opdracht die gaan over het leren van de leerlingen zijn opgenomen in het **curriculum en de kerndoelen voor burgerschap**: de doelen 20 en 21 voor po en 19 en 20 voor vo. In deze doelen is bepaald wat leerlingen moeten kennen, kunnen of hebben ervaren ten aanzien van burgerschap. De school moet voorzien in een passend onderwijsaanbod om dat te realiseren. Voor de aspecten die voorwaardelijk zijn om tot leren over burgerschap te komen, is een aanbodsdoel geformuleerd (doel 19A po / 18A vo) zodat expliciet wordt in welk aanbod de school eveneens moet voorzien.

Het aanbodsdoel legt de nadruk op de ontwikkeling van sociale en maatschappelijke competenties van leerlingen, zoals ook benoemd in de wettelijke opdracht. De ontwikkeling van deze competenties vraagt om structurele aandacht voor kennis, vaardigheden en ervaringen die bijdragen aan de ontwikkeling van leerlingen. Voor zowel po/so als onderbouw vo/vso betekent dit dat scholen in hun onderwijsaanbod doelgericht en samenhangend aandacht besteden aan:

- kennis en vaardigheden ten aanzien van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat en de diverse samenleving;
- sociale vaardigheden en kritische denkvaardigheden;
- respectvolle communicatie, zowel in de fysieke wereld als de online omgeving;
- sociale cohesie en actief burgerschap.

In de andere vier doelen wordt uitgewerkt welke kennis, vaardigheden en ervaringen van leerlingen verwacht mogen worden.

Naast aanbod van de school richt een school zich vanuit haar pedagogische, levensbeschouwelijke of maatschappelijke visie ook op de ontwikkeling en overdracht van houdingen. Dit doel biedt scholen ruimte om vanuit hun eigen visie vorm te geven aan deze normatieve inhoud. Tegelijkertijd is dit aanbodsdoel ook de plek om enkele minimale normen ten aanzien van dat onderwijs vast te stellen. Het gaat dan om respectvolle omgang met diversiteit in de samenleving, gebaseerd op basiswaarden van de democratische rechtsstaat, en om op respectvolle wijze communiceren.

We willen de leerling niet verantwoordelijk houden voor diens houding ten aanzien van specifieke elementen uit het burgerschapsonderwijs. Maar we willen wel benoemen dat de school een verantwoordelijkheid heeft in het aanbod dat bijdraagt aan specifieke houdingen ten aanzien van burgerschap.

Dit doel beschrijft eveneens het aanbod van de school als een oefenplaats voor het democratisch en maatschappelijk handelen van leerlingen en sluit daarmee aan bij de visie van het kerndoelenteam.

Hiermee is het doel uitdrukkelijk geen aanwijzing of voorschrift voor de inrichting van de school en de schoolcultuur. Het doel is enkel gericht op het vormgeven van het aanbod. Het gaat erom dat in het aanbod in lessen en activiteiten voldoende mogelijkheden geboden worden, waardoor leerlingen structureel en doelgericht ervaringen kunnen opdoen met het ontwikkelen van sociale en maatschappelijke competenties.

Doel 20A po / 19A vo: basiswaarden van de democratische rechtsstaat

De wettelijke opdracht aan scholen onderstreept het belang van het bijbrengen van respect voor en kennis van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat. Het kerndoelenteam beschouwt deze waarden eveneens als een kernthema binnen het leergebied burgerschap. Dit doel (20A po/19A vo) geeft expliciet invulling aan dit aspect waardoor het geborgd is binnen de onderwijsinhoudelijke opdracht aan scholen.

Uit de fase van beproeven bleek dat leraren het initiële kerndoel niet altijd even duidelijk en bruikbaar vonden. Reacties kwamen er over de mate van abstractie, het overvolle karakter en de mate van ambitie. Ook uit gesprekken met het veld en OCW bleek dat het niet helemaal bijdraagt aan duidelijkheid voor scholen over wat zij met de basiswaarden moeten doen, ook in relatie tot de wettelijke opdracht.

In de definitieve conceptkerndoelen is gekozen voor een hybride doel. In het doel staat het *belang* van basiswaarden van de democratische rechtsstaat voor de leerling centraal.

De eerste drie uitwerkingen van dit doel (bij 'het gaat hierbij om') zijn gericht op kennis over en inzicht in basiswaarden van de democratische rechtsstaat. Het kerndoelenteam heeft gekozen om hierin de waarden vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit als uitgangspunt te nemen, gebaseerd op maatschappelijke en wetenschappelijke consensus.

De basiswaarden zijn verankerd in de Grondwet, de kinderrechten en de mensenrechten. Dit vormt het uitgangspunt van de tweede uitwerking van dit doel. Basiswaarden zijn echter niet absoluut; zo eindigt de vrijheid van het individu waar die van een ander in het geding komt. Dergelijke spanningen tussen basiswaarden worden belicht in de derde uitwerking. Leerlingen leren hierover te redeneren.

In de uitwerking (bullet 4) is aandacht voor het handelingsperspectief van leerlingen: 'ervaringen op doen met...'. Hier zijn belangrijke vaardigheden benoemd, die passen bij het omgaan met basiswaarden van de democratische rechtsstaat. Daarmee duiden deze vaardigheden ook de respectvolle omgang, zoals genoemd in de uitwerking (bullet 1) van het aanbodsdoel 19A po / 18A vo.

Tenslotte vraagt de uitwerking (bullet 5) van dit doel van de leerling om verbanden te zien tussen basiswaarden van de democratische rechtsstaat, de samenleving en het eigen leven.

Doel 20B po / 19B vo: Diversiteit in de samenleving

De diverse samenleving is een gegeven en leerlingen kunnen op school leren over diversiteit en hoe zij hier mee om kunnen gaan. Het kerndoelenteam vindt dat school hier een belangrijke plek voor is. Ook in de wettelijke opdracht is hier nadrukkelijk aandacht voor. Diversiteit wordt daarbij niet gezien of neergezet als ideaal om na te streven, maar als een gegeven. Democratie is een vorm van bestuur die probeert recht te doen aan diversiteit in de samenleving.

In de initiële versie van dit kerndoel was 'respectvol handelen' van leerlingen het uitgangspunt.

Uit gesprekken met OCW bleek dat de formulering van dit doel om meerdere redenen niet houdbaar was. Ten eerste is het niet wenselijk om in een hybride doel houdingsturende inhouden (respectvol handelen) op te nemen, zeker als het voor scholen onduidelijk is hoe daar aan te kunnen werken. Ten tweede was er verschil in taalgebruik tussen het initiële kerndoel en de wettelijke opdracht, wat juridisch niet mogelijk is. Ten derde ging de formulering van het kerndoel verder dan de wettelijke opdracht, wat vragen oproept vanuit toezicht.

Het definitieve conceptdoel kent een uitwerking die in lijn ligt met de oorspronkelijke uitgangspunten, maar die past binnen de ruimte van de wettelijke opdracht.

De respectvolle omgang wordt nu niet op leerlingniveau gezien, maar ligt omsloten in het hierboven genoemde aanbodsdoel kerndoel 19A po / 18A vo. De formulering van het doel over diversiteit (20B po / 19B vo) kent geen 'houdingsturende' handelingswerkwoorden of inhouden meer. De gedachte is dat als je als school *respectvolle omgang* stimuleert (zie aanbodsdoel 19A po / 18A vo), leerlingen dan wel de mogelijkheid moeten hebben om te verkennen hoe dat dan kan. Daar is dit hybride doel (20B po / 19B vo) op gericht.

In de eerste uitwerking van dit doel lag de nadruk op kennis over aspecten van diversiteit. De opsomming van deze aspecten (godsdiens, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap en seksuele gerichtheid) volgt de wettelijke burgerschapsopdracht en is gestoeld op Artikel 1 van de Grondwet. Het woord 'geslacht' kent in het kader van wetgeving een brede interpretatie: hieronder vallen ook geslachtskenmerken, genderidentiteit en genderexpressie (o.a. Algemene Wet Gelijke Behandeling, artikel 1 lid 2, 2020).

Vanwege juridische overwegingen is op aanwijzing van het ministerie besloten om de terminologie die in de wet is opgenomen ook te gebruiken in de kerndoelen (die eveneens worden opgenomen in wet- en regelgeving). Dit leidt er toe dat er een andere formulering is gebruikt dan binnen de context van onderwijs gebruikelijk is. Wij bevelen leraren aan om aspecten van diversiteit te benoemen in woorden en in categorieën die voor leerlingen betekenisvol zijn. Denk daarbij aan de terminologie die wij in de initiële kerndoelen gebruikten: geloofs- en levensovertuiging, politieke voorkeur, afkomst, gender, beperking en seksuele oriëntatie.

De tweede uitwerking legt de relatie tussen aspecten van diversiteit en de eigen identiteit van de leerling. Het geeft de leerling de mogelijkheid om de eigen identiteit ten opzichte van die van anderen onder woorden te brengen en te reflecteren op overeenkomsten en verschillen met anderen.

De derde uitwerking besteedt aandacht aan stereotypering, discriminatie en uitsluiting. Het is in het kader van burgerschap van belang dat leerlingen deze maatschappelijke reacties op diversiteit herkennen en benoemen.

De vierde uitwerking besteedt aandacht aan het belang van gelijkwaardige behandeling, ondanks het feit dat mensen en groepen mensen onderling van elkaar kunnen verschillen.

In de laatste uitwerking komen vaardigheden aan bod waarmee leerlingen in het kader van dit doel ervaringen opdoen, zoals het omgaan met verschillen tussen mensen, het uitstellen van een oordeel en het afstemmen van gedrag op anderen.

Doel 21A po / 20B vo: democratische betrokkenheid

Het doel over democratische betrokkenheid richt zich op het ontwikkelen van een democratisch handelingsperspectief bij leerlingen. Dit houdt in dat ze niet alleen leren over democratie en de bijbehorende regels en afspraken rondom

inspraak en besluitvorming, maar ook ervaren dat ze daadwerkelijk invloed kunnen uitoefenen binnen een democratisch proces. Ze ontdekken hoe ze hun stem kunnen laten horen, actief kunnen deelnemen aan besluitvorming en respectvol kunnen omgaan met verschillende standpunten. Door betrokken te zijn bij vormen van inspraak, bijvoorbeeld in de klas of binnen de school, ervaren leerlingen dat hun mening telt. De school is daarmee een oefenplaats.

Tijdens de fase van beproeven gaven scholen aan dat de initiële versie van dit kerndoel veel nadruk legde op kennis over de democratische rechtsstaat, zoals de verdeling van macht en invloed tussen parlement, regering en onafhankelijke rechtspraak. Het werd door scholen als lastig ervaren om deze kennis in te passen, omdat nog niet duidelijk was waar deze binnen het curriculum zou worden aangeboden. Inmiddels is vastgesteld dat deze inhoud een plek krijgt binnen de kerndoelen van het leergebied mens en maatschappij. Daarom is ervoor gekozen om in dit hybride doel voor burgerschap (21a po / 20a vo) de voorwaardelijke kennis op te nemen voor het vormgeven van betrokkenheid, de ervaringen en het handelingsperspectief van de leerling.

In de eerste uitwerking ligt de nadruk op kennis over het uitoefenen van invloed via inspraak, verkiezingen en volksvertegenwoordiging. In de tweede uitwerking doen leerlingen ervaring op met het uitoefenen van die invloed. De derde uitwerking besteedt aandacht aan vaardigheden die daarbij nodig zijn, zoals het uitdrukken van standpunten, naar anderen luisteren, compromissen sluiten en omgaan met de uitkomsten van besluitvormingsprocessen. Ten slotte leert de leerling de eigen bijdrage aan democratisch handelen te benoemen.

Doel 21B po / 20B vo: maatschappelijke betrokkenheid

Het doel over maatschappelijke betrokkenheid is een samenvoeging van de initiële kerndoelen 4 en 6 (versie 2024), die respectievelijk gericht waren op maatschappelijke betrokkenheid en maatschappelijke vraagstukken. Tijdens de fase van beproeven gaven scholen aan dat deze kerndoelen veel overlap vertoonden. Daarnaast zijn maatschappelijke vraagstukken in de kerndoelen van mens en maatschappij en mens en natuur opgenomen. Daarom is ervoor gekozen om actuele, maatschappelijke en duurzaamheidsvraagstukken als uitwerking op te nemen in een aangescherpt doel over maatschappelijke betrokkenheid (21B po / 20B vo).

Dit doel richt zich op het ontwikkelen van maatschappelijk handelingsperspectief bij leerlingen. Zij leren dat democratische samenlevingen functioneren doordat burgers verantwoordelijkheid nemen. Daarmee eisen ze een plek op in de samenleving, waarin ze zich voegen en die ze mede vormgeven. Deze beide aspecten van burgerschapsvorming – voegen en vormen – zijn een belangrijk uitgangspunt bij het vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid

In de eerste uitwerking van dit doel ontwikkelen leerlingen inzicht in de taken, rollen, rechten en plichten van burgers in de samenleving en krijgen leerlingen zicht op hun eigen rol en mogelijkheden.

In de tweede uitwerking komen maatschappelijke initiatieven en organisaties aan bod en welke middelen zij inzetten om bij te dragen aan de samenleving. Ook krijgen leerlingen inzicht in hoe verandering in gang wordt gezet. Dit helpt hen om te begrijpen dat maatschappelijke betrokkenheid verschillende vormen kan aannemen en dat collectieve actie een krachtig middel is om maatschappelijke vraagstukken aan te pakken. Die actuele, maatschappelijke en duurzaamheidsvraagstukken komen aan bod in de derde uitwerking.

In de vierde uitwerking worden belangrijke ervaringen benoemd als het gaat om bijdragen aan de samenleving. Het gaat om bijdragen aan en verantwoordelijkheid nemen voor het welzijn van anderen. Wij schrijven hier uitdrukkelijk niet voor dat de leerling *móet* bijdragen aan en verantwoordelijkheid nemen voor. Binnen de school als democratische oefenplaats doen leerlingen belangrijke en vormende ervaringen op met bijdragen aan en verantwoordelijkheid nemen voor.

Ten slotte wordt in de laatste uitwerking het handelingsperspectief van de leerling verbonden met de eigen idealen en overtuigingen van leerlingen. Doordat ze onderzoeken wat hun eigen waarden en idealen zijn en hoe ze deze in de praktijk kunnen brengen, nu en in de toekomst, wordt de persoonlijke betrokkenheid gestimuleerd.

2.4.2 Aanbod, beheersing en ervaring

De inhouden van het leergebied burgerschap zijn beschreven in aanbods-, en hybride doelen, waarin uitwerkingen aandacht besteden aan inhouden waarvoor een bepaalde mate van beheersing en ervaring noodzakelijk is (zie paragraaf 1.2.4).

Het leergebied burgerschap kent geen afzonderlijke beheersingsdoelen. Het gaat er bij burgerschap niet over of leerlingen (kwalificerende) leeropbrengsten realiseren, of om het bereiken van kennis en vaardigheden op een bepaald niveau.

In de set kerndoelen burgerschap voor po/so en voor onderbouw vo/vso is een **aanbodsdoel** opgenomen, waarbij niet de leerling, maar de school de actor is. Dit aanbodsdoel beschrijft het onderwijsaanbod waarvoor een school verantwoordelijk is bij het vormgeven van de democratische oefenplaats. Het gaat hier om het doel *de school stimuleert sociale en maatschappelijke competenties van leerlingen* (19A po / 18A vo).

De andere vier doelen zijn **hybride doelen** (een combinatie van beheersings- en ervaringselementen) en richten zich op de leerling. Deze doelen beginnen met 'De leerling...'. Ze beschrijven zowel de kennis en vaardigheden van

leerlingen in het po/so, en de onderbouw v(s)o, als de inspanningen die van hen worden gevraagd om ervaringen op te doen.

Een voorbeeld van een hybride doel is 21B po/20B vo: *de leerling verkent mogelijkheden om bij te dragen aan de samenleving*. Dit doel combineert cognitieve en ervaringsgerichte elementen. Leerlingen doen kennis op over rollen, taken, rechten en plichten in de samenleving, onderzoeken maatschappelijke bewegingen en organisaties, en verkennen actuele maatschappelijke en duurzaamheidsvraagstukken. Daarmee ontwikkelen ze relevante kennis en vaardigheden. Tegelijkertijd biedt het doel ruimte voor ervaring: leerlingen doen ervaring op met het nemen van verantwoordelijkheid voor en het bijdragen aan het welzijn van anderen. Ook verkennen ze hoe ze vanuit hun eigen idealen een bijdrage kunnen leveren aan de samenleving. De ervaringen helpen leerlingen om kennis om te zetten in persoonlijke inzichten, wat kan bijdragen aan hun waardenoriëntatie.

2.4.3 Vakspecifiek verloop en besproken kwesties

Tijdens het ontwikkelproces en tijdens de fase van beproeven van de kerndoelen is veelvuldig met de advieskring, de vakexperts, en de onderwijspraktijk over inhoudelijke keuzes gediscussieerd. In deze paragraaf beschrijven we de grootste kwesties die tijdens het proces aan de orde kwamen: waarover ging de discussie en welk besluit is uiteindelijk genomen.

Advieskring

Zoals beschreven in paragraaf 1.3.2 is het kerndoelenteam tijdens het ontwikkelen van de kerndoelen bijgestaan door een advieskring. In de advieskring zaten experts en vertegenwoordigers van organisaties en instellingen die sterke raakvlakken hebben met het leergebied en veelal een achterban representeren: vakverenigingen en voor het leergebied relevante maatschappelijke organisaties (zie bijlage 2).

De gesprekken gingen over belangrijke maatschappelijke thema's, zoals mensenrechten, duurzaamheid en diversiteit. Ook zijn curriculaire kwesties besproken, zoals het doel en haalbaarheid van de kerndoelen. De belangrijkste kwesties bij het ontwerpen van de initiële set kerndoelen waren:

- a. herkenbaarheid van de domeinen en vaardigheden als kernen van burgerschap;
- b. duiding van de inhoud als *democratische cultuur, diversiteit, basiswaarden van de democratische rechtstaat, democratisch handelen, invloed en macht*;
- c. het normatieve karakter van burgerschap in relatie tot doelformuleringen;
- d. de plaats en invulling van maatschappelijke vraagstukken binnen burgerschap;

- e. de plek van en nadruk op thematische aspecten als duurzame ontwikkeling, mensenrechten en diversiteit.

Het kerndoelenteam heeft de inzichten en perspectieven van de advieskring gebruikt bij het formuleren van de initiële karakteristiek en kerndoelen. Per kwestie lichten we dit kort toe.

Herkenbaarheid van de domeinen en vaardigheden als kernen van burgerschap.

Bij de ontwikkeling van kerndoelen voor het leergebied burgerschap waren afbakening en duidelijke ordening vanaf het begin belangrijk. In het onderwijsveld is er behoefte aan duidelijkheid en richting en het kerndoelenteam en de advieskring hebben hierop ingespeeld.

Vragen waren: wat hoort wel en niet bij burgerschapsonderwijs? Welke kennis, vaardigheden en ervaringen horen daarbij? Op basis waarvan bepalen we de kern van het leergebied, en welke inhouden vallen onder andere leergebieden? Op basis van de adviesvragen en de opbrengsten uit de eerste adviesronde is gekozen voor een structuur met één aanbodsdoel gericht op de school, en uiteindelijk vier hybride doelen die onderling samenhangen en elkaar versterken.

Duiding van inhouden als democratische cultuur, diversiteit, basiswaarden, democratisch handelen, invloed en macht.

De advieskring heeft constructief bijgedragen aan de keuzes en afbakening van bepaalde begrippen die opgenomen zijn in de set kerndoelen. Hoewel er in de verschillende adviesronden vaak aandacht was voor ordening en thematische inkleuring, gaf de advieskring vanuit verschillende expertises ook concreet aanwijzingen en hielp zo het kerndoelenteam om keuzes te maken.

Het normatieve karakter van burgerschap in relatie tot doelformuleringen.

Tijdens het hele ontwikkeltraject was normativiteit aan de orde. Hoewel onderwijs in algemene zin normatief is, liggen de kerndoelen onder een vergrootglas vanwege onrust over de mate van sturing. Angst voor staatspedagogiek, het afdwingen van houdingen en het opvoeden tot 'goede' burgers zijn besproken met de advieskring. Binnen de advieskring waren er verschillende inzichten. Dit leidde tot adviezen en constructieve gesprekken die bijdroegen aan de keuzes van het kerndoelenteam. De uitkomst is dat de kerndoelen neutraal zijn geformuleerd, op een manier die recht doet aan de aard en bedoeling van het leergebied burgerschap en die scholen ruimte laat om vanuit de eigen visie accenten aan te brengen.

De plaats en invulling van maatschappelijke vraagstukken binnen burgerschap.

In hoeverre moeten maatschappelijke vraagstukken een plek krijgen in de kerndoelen? Er is besproken om ze helemaal geen plek te geven en

over te laten aan de leergebieden mens en maatschappij en mens en natuur. Ook is besproken om de maatschappelijke vraagstukken geïntegreerd op te nemen onder de inhoudelijke kerndoelen en zijn er versies gemaakt waarin ze opgenomen waren. Er is overwogen om een aanbodsdoel in te richten voor het behandelen van maatschappelijke vraagstukken.

Naar aanleiding van de leerlingenraadpleging (zie paragraaf 1.3.6) en de adviezen van de advieskring, heeft het kerndoelenteam in de initiële versie van de kerndoelen doel 6 opgesteld over maatschappelijke vraagstukken. Maatschappelijke vraagstukken zijn urgent voor kinderen en jongeren en zij moeten zich kunnen oriënteren op de mogelijkheden en middelen om bij te dragen aan een oplossing. Ze doen dit vanuit hun eigen opvattingen, idealen, identiteit en waarden.

Zoals aangegeven in paragraaf 2.4.1, hebben we toch moeten besluiten dit doel te schrappen, om overlap met andere leergebieden en daarmee onduidelijkheid en overlappendheid in het curriculum te voorkomen. Er is voor gekozen om actuele, maatschappelijke en duurzaamheidsvraagstukken als uitwerking op te nemen in een aangescherpt kerndoel over maatschappelijke betrokkenheid. De maatschappelijke vraagstukken zijn opgenomen in de kerndoelen van mens en maatschappij en mens en natuur.

De plek van en nadruk op thematische aspecten als duurzame ontwikkeling, mensenrechten en diversiteit.

Het kerndoelenteam had veel baat bij de uiteenlopende thematische expertises. Zo is gesproken over wereldburgerschap, omgaan met diversiteit en mensenrechteneducatie. De inzichten kregen een plek in het kerndoel over basiswaarden, het kerndoel over diversiteit en kerndoel over maatschappelijke betrokkenheid.

Externe experts

Het kerndoelenteam heeft ook externe experts geraadpleegd (zie bijlage 3). Zij sloten onder meer aan bij tweedaagse ontwikkelsessies, om met het kerndoelenteam over een specifiek onderwerp in gesprek te gaan.

Thema's die met experts besproken zijn, betroffen:

- verschillende opvattingen over burgerschap;
- betekenisvol burgerschapsonderwijs;
- kernbegrippen als democratische cultuur en basiswaarden;
- burgerschap in relatie tot de drie doeldomeinen.

In een van de eerste ontwikkelsessies sprak het kerndoelenteam met Evelien Tonkens over verschillende opvattingen en perspectieven op burgerschap en waartoe burgerschapsonderwijs kan bijdragen. Liberale,

communitaristische en republikeinse opvattingen over burgerschap kwamen aan bod en het kerndoelenteam heeft deze gebruikt voor de kerndoelen. De kerndoelen geven gebalanceerde aandacht aan de vrijheid van het individu, lid zijn van de gemeenschap en het vormen van samenleving en democratie.

In een volgende ontwikkelsessie sprak het kerndoelenteam met Bram Eidhof over wat burgerschapsdoelen in een curriculum kunnen of moeten teweegbrengen en wat dit voor kinderen en jongeren oplevert. Wanneer is burgerschapsonderwijs betekenisvol? Uit de gesprekken heeft het kerndoelenteam vooral meegenomen dat handelingsperspectieven voor leerlingen cruciaal zijn. Leerlingen moeten het idee, gevoel en vertrouwen hebben dat ze kunnen bijdragen aan de samenleving en dat deelname aan de samenleving voor hen betekenis heeft. In de kerndoelen is dit terug te zien in de aandacht voor oefenen met betrokkenheid en inspraak en in het verkennen en onderzoeken van mogelijkheden en middelen.

In een latere ontwikkelsessie nam Hessel Nieuwelink het kerndoelenteam mee in het duiden van kernbegrippen als democratische cultuur en basiswaarden, besluitvormingsprocessen en maatschappelijke vraagstukken en hun belang in een burgerschapscurriculum. Deze inhouden heeft het kerndoelenteam een plaats gegeven in de kerndoelen.

In de laatste ontwikkelsessies ging Gert Biesta in op de initiële kerndoelen die tot dan toe ontwikkeld waren. Centraal in de gesprekken stonden de relatie tussen subjectificatie en burgerschapsdoelen, de betekenis van burgerschapsdoelen voor het onderwijs, hoe basiswaarden elkaar versterken en waar dat begrensd wordt. Ook besprak Biesta inzichten vanuit verschillende dimensies over het belang en nut van burgerschap. Dit was input voor de formulering van de karakteristiek.

De externe experts gaven ook in een later stadium feedback op tussenproducten, zoals de karakteristiek, het raamwerk en verschillende versies van de initiële kerndoelen. Ook hebben teamleden individueel experts geïnterviewd en de belangrijkste opbrengsten gedeeld met het kerndoelenteam. Het kerndoelenteam is blij dat er vanuit zoveel verschillende hoeken kritisch en constructief is meegedacht over en bijgedragen aan de kerndoelen.

Onderwijspraktijk

Naast de fase van beproeven verzorgden leden van het kerndoelenteam ook presentaties en workshops tijdens conferenties en netwerkdagen. Tijdens deze bijeenkomsten werden ideeën en voorlopige concepten gedeeld en besproken. Net als tijdens de fase van beproeven werd dit goed ontvangen door het onderwijsveld. De input die hieruit voortkwam, is door het team meegenomen in de verdere uitwerking van de karakteristiek en de kerndoelen.

2.4.4 Doorlopende leerlijn

De inhouden van de kerndoelen komen grotendeels overeen voor po/so en vo/vso. Het verschil zit vooral in de opbouw van het aanbod: kennis, vaardigheden en ervaringen worden geleidelijk uitgebreid, evenals het handelingsperspectief van de leerling. In paragraaf 2.2.2 gaan we dieper in op de doorlopende leerlijn.

2.4.5 Aandacht voor samenhang

Het expliciteren van samenhang in het curriculum was een van de belangrijkste uitgangspunten bij het formuleren van de kerndoelen. De kerndoelen voor burgerschap beschrijven op landelijk niveau de inhoudelijke doelen voor dit leergebied. Dit biedt een kader voor het onderwijs. Een uitwerking op lesniveau met een pedagogisch-didactische invulling gebeurt in de concrete onderwijssituatie. De kerndoelen gaan dan ook alleen over het wat en niet over het hoe. Dit betekent dat de indeling in de domeinen en de volgorde waarin de kerndoelen zijn vermeld, een logische ordening is vanuit inhoudsperspectief, maar niet de volgorde aangeeft waarin ze in het onderwijs aan de orde zouden moeten komen. Ook wil de beschrijving van inhouden in kerndoelen niet zeggen dat deze inhouden los van elkaar aan de orde moeten komen. Het is goed mogelijk om in de onderwijspraktijk het werken aan verschillende kerndoelen te combineren, zowel binnen het leergebied burgerschap als tussen andere leergebieden. In de karakteristiek wordt, aan de hand van concrete voorbeelden, de samenhang beschreven van burgerschap met de verschillende leergebieden Nederlands, mens en maatschappij, mens en natuur, digitale geletterdheid, rekenen en wiskunde, kunst en cultuur, en bewegen en sport

In paragraaf 2.2.3 beschreven we dat verschillende leergebieden en vakken in het po en de onderbouw vo nauw verwant of soms ook overlappend zijn met inhouden van burgerschap. Burgerschap draagt bij aan het leren in andere leergebieden, doordat leerlingen onder andere hun betrokkenheid bij maatschappelijke vraagstukken verkennen. Aan de andere kant bieden de andere leergebieden juist de voorwaardelijke inhoud en context om burgerschapsvaardigheden te oefenen en om ervaringen op te doen.

2.5 Toelichting op leergebiedoverstijgende kwaliteitseisen

De werkopdracht noemt een aantal kwaliteitseisen die in de kerndoelen terug moeten komen. In eerdere paragrafen is een deel daarvan al aan de orde geweest, namelijk de doeldomeinen, ontwerpruimte en opbouw van de doelen. De overige kwaliteitseisen volgen hier.

2.5.1 Verbindende vaardigheden

Bij de kerndoelen hanteren we de volgende definitie voor vaardigheden: *een vaardigheid is een vermogen om door middel van denken en handelen op basis van bepaalde kennis problemen op te lossen of taken adequaat uit te voeren.*

Vaardigheden zijn dus altijd gebaseerd op kennis. Dat betekent dat vak- of leergebiedvaardigheden zijn gebaseerd op vak- of leergebiedkennis.

Niet alle vaardigheden zijn uniek voor één leergebied. Deze vaardigheden noemen we dan ook geen vakvaardigheden, maar verbindende vaardigheden. In de kerndoelen burgerschap hebben we ook verbindende vaardigheden opgenomen. Van de verschillende categorieën verbindende vaardigheden gaat het met name om:

- *Leervoorwaardelijke vaardigheden, vaardigheden die betrekking hebben op het proces van leren in communicatief, cognitief, sociaal en coöperatief proces.*

De leervoorwaardelijke vaardigheden spelen een belangrijke rol in het leergebied burgerschap. Ze dragen bij aan de ontwikkeling van burgerschapscompetenties. In doel 19A po / 18A vo wordt van de school gevraagd om sociale en maatschappelijke competenties te stimuleren en activiteiten aan te bieden die sociale cohesie en actief burgerschap bevorderen. De andere doelen beschrijven onder andere dat leerlingen ervaring opdoen met luisteren naar anderen, het verwoorden van hun standpunten en het zoeken naar compromissen. Daarnaast versterken het omgaan met conflicten en het voeren van een dialoog communicatieve en coöperatieve vaardigheden die essentieel zijn voor effectief samenwerken en leren in groepsverband.

- *Denkvaardigheden, vaardigheden die betrekking hebben op analytisch, kritisch of creatief denken.*

Het stimuleren van kritische denkvaardigheden door de school komt aan bod in doel 19A po / 18A vo. In de andere doelen wordt beschreven dat leerlingen redeneren over spanningen tussen basiswaarden, en stereotypering, discriminatie en uitsluiting herkennen en benoemen. Daarnaast krijgen ze inzicht in hun eigen leerproces door te reflecteren op hun bijdrage aan democratisch handelen. Ze worden gestimuleerd om situaties vanuit verschillende perspectieven te benaderen en hun oordeel uit te stellen.

- *Samengestelde vaardigheden, vaardigheden die betrekking hebben op complexe situaties zoals bij onderzoeken, ontwerpen of loopbaanvaardigheden.*

Leerlingen ontwikkelen ook samengestelde vaardigheden. In het doel over maatschappelijke betrokkenheid (21B po / 20B vo) onderzoeken ze maatschappelijke initiatieven en organisaties en verkennen ze actuele maatschappelijke en duurzaamheidsvraagstukken.

Daarnaast verkennen ze hun mogelijkheden om bij te dragen aan de samenleving. Leerlingen ontwikkelen een onderzoekende houding, kritisch denkvermogen en het vermogen tot zelfreflectie.

Tot slot ontwikkelen leerlingen loopbaanvaardigheden, zoals verder toegelicht in paragraaf 2.5.6.

2.5.2 Diversiteit

De werkopdracht van OCW aan SLO stelt het volgende: "de kerndoelen doen recht aan de diversiteit in de samenleving (diversificatie) door de keuze van inhouden, perspectieven bij die inhouden en de formulering / het gebruik van begrippen in kerndoelen."

Het thema diversiteit was binnen het kerndoelenteam burgerschap een belangrijk aandachtspunt. Vanaf de samenstelling van het kerndoelenteam tot en met de oplevering van de definitieve conceptkerndoelen, is hier uitvoerig bij stilgestaan. Diversiteit is op meerdere niveaus van belang binnen burgerschap: het ligt aan de basis van de inrichting van de democratische rechtsstaat, het is in allerlei opzichten overal zichtbaar in de samenleving en het is een belangrijk en actueel thema op scholen.

Scholen moeten, volgens de aangescherpte burgerschapswet van 2021, beschrijven hoe ze met hun leerlingen werken aan de sociale en maatschappelijke competenties die nodig zijn om te functioneren in een pluriforme, democratische samenleving (Wet verduidelijking burgerschapsopdracht, wetsartikel b, 2021). Daarnaast moeten scholen aandacht voor en kennis van soorten diversiteit op het niveau van groepen en individuen borgen en acceptatie daarvan bevorderen (Wet verduidelijking burgerschapsopdracht, wetsartikel c, 2021).

De school moet een veilige omgeving stimuleren, waarin leerlingen ervaren dat diversiteit een vanzelfsprekend onderdeel is van de samenleving. De school is de oefenplaats waarin leerlingen leren over hun eigen en elkaars identiteit, overeenkomende en verschillende perspectieven en hier respectvol mee om te gaan. De school stimuleert een omgeving waarin elke vorm van discriminatie afgewezen wordt. Leerlingen leren ook dat, wanneer dit niet gebeurt, het kan leiden tot discriminatie en onverdraagzaamheid.

Leerlingen leren begrijpen dat waarden en normen anders kunnen zijn bij anderen en hoe ze daar respectvol mee om kunnen gaan. Het is noodzakelijk dat alle betrokkenen in de school aandacht hebben voor diverse en inclusieve omgangsvormen en onderwijsaanbod.

2.5.3 Inclusiviteit

Het uitgangspunt is dat de kerndoelen haalbaar zijn voor zoveel mogelijk leerlingen. In de werkopdracht is gesteld dat in de doelformulering ook rekening gehouden moet worden met de haalbaarheid voor leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften, met uitzondering van zeer moeilijk lerende of meervoudig beperkte leerlingen, waarvoor functionele kerndoelen zijn ontwikkeld. De

klankbordgroep specifieke onderwijsbehoeften heeft twee keer grondig feedback gegeven op de kerndoelen burgerschap. Hun suggesties zijn meegenomen in de formulering van de karakteristiek en in de kerndoelen (zie paragraaf 1.3.5).

Daarnaast zijn er voor zeer moeilijk lerende of meervoudig beperkte leerlingen functionele kerndoelen burgerschap (concept) ontwikkeld.

Tijdens dit proces was er regelmatig afstemming tussen de curriculumexperts van de reguliere kerndoelen en die van de functionele kerndoelen (bedoeld voor leerlingen die zeer moeilijk leren of een meervoudige beperking hebben (so) en leerlingen die uitstromen naar dagbesteding of arbeidsmarkt (vso). De reguliere kerndoelen vormden enerzijds de basis voor de functionele kerndoelen.

Anderzijds dienden de functionele kerndoelen als inspiratie om de reguliere kerndoelen zo inclusief mogelijk te formuleren.

In de karakteristiek en kerndoelen is er beslist aandacht voor inclusie.

Het doel over basiswaarden (20A po / 19A vo) vraagt van leerlingen dat ze ervaring opdoen met gelijkwaardige behandeling. In het doel over diversiteit (20B po / 19B vo) is er aandacht voor verschillende aspecten van diversiteit, voor het herkennen en benoemen van stereotypering, discriminatie en uitsluiting, en voor het belang van gelijkwaardige behandeling. Ook doen leerlingen ervaring op met het omgaan met overeenkomsten en verschillen en mogelijkheden van anderen.

Het doel over maatschappelijke betrokkenheid (21B po / 20B vo) benadrukt het belang van verantwoordelijkheid nemen voor en bijdragen aan het welzijn van anderen. Leerlingen doen dus niet alleen kennis op over inclusie, maar ook ervaringen die inclusie kunnen bevorderen.

2.5.4 Taaldenkfuncties

Er wordt gesproken van taaldenkfuncties wanneer je taal gebruikt om denkstappen onder woorden te brengen. Bijvoorbeeld om te beschrijven of benoemen (eenvoudigere taaldenkfuncties), of om te vergelijken, redeneren of concluderen (complexere taaldenkfuncties).

Het gaat hierbij om de conceptualiserende functie van taal: taal om te leren; uitingen die je doet om grip te krijgen op de wereld om je heen. Leerlingen leren om over ideeën, begrippen en mentale beelden te communiceren en om over meer abstracte concepten na te denken, deze te begrijpen en met anderen te delen. Op al deze manieren speelt taal als middel om te leren een rol bij het leergebied digitale geletterdheid.

Taaldenkfuncties zijn zichtbaar in handelingswerkwoorden: werkwoorden die een handeling uitdrukken die een talig én cognitief aspect in zich dragen. Denk aan werkwoorden als reflecteren, beschrijven en formuleren. Deze handelingswerkwoorden geven aan welke denkstappen leerlingen uitvoeren en hoe die denkstappen als handelingen zichtbaar worden in hun taal(gebruik).

Taaldenkfuncties worden beschreven door een specifieke set aan handelingswerkwoorden: werkwoorden die een handeling uitdrukken die een talig en cognitief aspect in zich dragen, zoals verklaren, benoemen en vergelijken. Deze handelingswerkwoorden geven aan welke denkstappen leerlingen uitvoeren en hoe die denkstappen als handelingen zichtbaar worden in hun taalgebruik.

In essentie moeten de kerndoelen burgerschap bij leerlingen het gevoel kunnen oproepen dat ze iets kunnen betekenen voor de samenleving, dat ze kunnen deelnemen, dat hun bijdrage ertoe doet en dat ze de samenleving mede vorm kunnen geven. Dit vraagt oefening, ervaringen opdoen en het vergroten van het democratisch zelfvertrouwen.

Dit is terug te zien in gekozen handelingswerkwoorden:

- *ervaringen opdoen met...;*
- *verkennen van mogelijkheden om...*

2.5.5 Digitale geletterdheid

In de kerndoelen burgerschap wordt impliciet en expliciet naar het leergebied digitale geletterdheid verwezen. In het aanbodsdoel 19A po/18A vo wordt expliciet van de school gevraagd respectvolle communicatie in de online en offline omgeving te stimuleren. Verder ontwikkelen leerlingen hun handelingsperspectief ten aanzien van burgerschap in online en offline contexten. Deze relatie is impliciet en wordt niet uitgewerkt op het niveau van de kerndoelen. Wel wordt deze relatie benoemd in de karakteristiek.

Digitale toegang tot overheid en overheidsdiensten en deelname aan (lokale) democratie of maatschappelijke initiatieven verlopen tegenwoordig in toenemende mate digitaal. De randvoorwaardelijke digitale vaardigheden en kennis over digitale toepassingen en systemen, evenals de reflectie op hun mogelijkheden en risico's, hebben een plaats gekregen bij het leergebied digitale geletterdheid, met name in het domein *De gedigitaliseerde wereld*.

2.5.6 Loopbaanontwikkeling en -begeleiding

Om richting en sturing te geven aan de eigen loopbaan, is het van belang dat leerlingen een goed zelfbeeld ontwikkelen. Leerlingen moeten zelf ontdekken waar hun talenten, eigenschappen en interesses liggen. Dit proces vindt plaats in interactie met de omgeving; leerlingen doen die ontdekkingen door in of buiten de schoolse situatie ervaringen op te doen en het gesprek hierover aan te gaan. Omdat leerlingen in de gelegenheid moeten zijn om in dialoog te treden met een breed netwerk (Kuijpers & Scheerens, 2006) is het belangrijk dat ze daar toegang toe hebben. In het kader van kansengelijkheid is het daarom belangrijk om LOB in het curriculum te verankeren, om ook leerlingen die niet van huis uit beschikken over zo'n netwerk daar toegang toe te geven.

In de werkopdracht aan SLO staat:

“Loopbaanleren/LOB-vaardigheden krijgt in de (...) leergebieden een passende plek als ervaringsdoelen in po en onderbouw vo.”

LOB wordt vaak uitgewerkt in vijf competenties (Kuijpers, 2003):

- Kwaliteitenreflectie: wat kan ik het beste en hoe weet ik dat?
- Motievenreflectie: waar ga en sta ik voor en waarom dan?
- Werkexploratie: waar ben ik het meest op mijn plek en waarom daar?
- Loopbaansturing: hoe bereik ik mijn doel en waarom zo?
- Netwerken: wie kan mij helpen mijn doel te bereiken en waarom die mensen?

Het is belangrijk dat leerlingen leren verbanden te leggen tussen hun motieven, kwaliteiten en de wereld om hen heen. Wat hen drijft als persoon, hangt samen met hun normen en waarden. Bij burgerschapsonderwijs ontdekken leerlingen hoe zij zich vanuit hun eigen waarden verhouden tot de samenleving en tot democratische waarden. Motievenreflectie vormt dan ook een belangrijk onderdeel binnen het leergebied burgerschap.

De kerndoelen geven hier op verschillende manieren invulling aan. In het doel over basiswaarden (20A po / 19A vo) reflecteren leerlingen op het belang van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat – zowel voor de samenleving als voor hun eigen leven. In het doel over diversiteit (20B po / 19B vo) reflecteren ze op de eigen identiteit in relatie tot aspecten van de diverse samenleving. In het doel over democratische betrokkenheid (21A po / 20A vo) benoemen leerlingen welke bijdrage ze zelf leveren aan democratisch handelen. En in het doel over maatschappelijke betrokkenheid (21B po / 20B vo) verkennen ze hoe ze, vanuit hun idealen, kunnen bijdragen aan de samenleving – nu en in de toekomst.

De kerndoelen burgerschap bieden bovendien veel mogelijkheden tot kwaliteitenreflectie. Alle hybride doelen bevatten ervaringsgerichte elementen. Door leerlingen te laten reflecteren op deze ervaringen en hun eigen rol daarin, worden ze zich bewust van hun kwaliteiten en talenten – en van hoe ze deze kunnen inzetten om een bijdrage te leveren aan de samenleving.

De kerndoelen burgerschap dragen ook bij aan het verbreden en verdiepen van het werkbeeld van leerlingen, ook wel werkexploratie genoemd. In het doel over maatschappelijke betrokkenheid (21B po / 20B vo) verkennen leerlingen mogelijkheden om bij te dragen aan de samenleving. Dit kan worden gezien als een onderdeel van loopbaansturing (hoe bereik ik mijn doel?). In dit proces kunnen leerlingen hun netwerk gebruiken, of ze worden geholpen door de school (netwerken).

Door burgerschapsactiviteiten kunnen scholen leerlingen in contact laten komen

met beroepsbeoefenaars. Door bijvoorbeeld gastsprekers uit te nodigen, excursies te organiseren of door leerlingen bijvoorbeeld te laten deelnemen aan educatieve simulaties, kunnen leerlingen hun interesses verkennen en vergroten ze hun concrete beroepskennis en netwerk.

Tot slot kan ook het verkennen van mogelijkheden om democratisch te handelen (doel 21A po / 20A vo) loopbaanontwikkeling stimuleren. Ervaringen met inspraak en besluitvorming en de reflectie hierop, dragen bij aan de ontwikkeling van relevante vaardigheden die belangrijk zijn voor het vinden van een passende plek in de samenleving, nu en in de toekomst.

2.5.7 Moties Tweede Kamer, huidige kerndoelen en sectorwetten

Bij het vaststellen van inhoud van het leergebied is gekeken naar moties van de Tweede Kamer zoals die in de werkopdracht staan beschreven. Daarnaast is gekeken of inhoud uit de huidige kerndoelen die gebaseerd zijn op eerdere moties en inhoud uit sectorwetten een plek konden krijgen binnen het leergebied. Het gaat om:

- **(Anti-)Discriminatie** (nr. 248, Azarkan 31-5-2021; nr. 30950-196 Jetten / Azarkan 1-7-2020; nr 533, Van den Hul c.s., 23-6-2020);
- **Mensenrechten** (nr. 248, Azarkan 31-5-2021; nr. 30950-196 Jetten / Azarkan 1-7-2020);
- **Seksuele diversiteit** (nr. 30420, Van Dijk c.s., 2-11-2020);
- **Democratie en rechtsstaat** (vo) (nr. 35352, Rog / Van Meenen, 9-11-2020).

Binnen de kerndoelen voor burgerschap ligt de nadruk op het handelingsperspectief van de leerling. Bij burgerschap draait het dus vooral om het leren omgaan met de vraagstukken die door de moties van de Tweede Kamer zijn geadresseerd.

Het thema **(anti-)discriminatie** is opgenomen in verschillende kerndoelen. In doel 19A/18A komt het aan bod in de eerste uitwerking, waarin respectvol omgaan met diversiteit centraal staat. In doel 20A/19A wordt het behandeld in de context van gelijkwaardigheid, terwijl doel 20B/19B het expliciet noemt in de derde uitwerking (discriminatie en uitsluiting) en de vierde (gelijkwaardige behandeling).

Vanuit curriculumperspectief is er uiteindelijk voor gekozen om niet allerlei vormen van discriminatie (racisme, moslimhaat en antisemitisme worden in de moties benoemd) op te nemen, om te voorkomen dat het een willekeurige lijst wordt. In het leergebied mens en maatschappij komt het thema discriminatie terug in het doel over diversiteit (po en vo). Daar wordt aandacht besteed aan 'stereotypering, vooroordelen, racisme en discriminatie'. In plaats van anti-discriminatie gaat het daar over 'het vormgeven van inclusie'.

Het thema **mensenrechten** is opgenomen in doel 20A/19A, in de tweede uitwerking, waar kinder- en mensenrechten worden verbonden met basiswaarden van de democratische rechtsstaat.

Het thema **seksuele diversiteit** is belegd in doel 20B/19B over diversiteit, in de eerste uitwerking. Ook valt het onder doel 19A/18A over de school als democratische oefenplaats, in de eerste uitwerking over respectvol omgaan met diversiteit in de samenleving.

Democratie en rechtsstaat zijn niet alleen voor vo, maar ook voor po uitgewerkt in de kerndoelen burgerschap. Het geldt voor doel 19A/18A over de school als democratische oefenplaats, doel 20A/19A over basiswaarden van de democratische rechtstaat en doel 21A/20A over democratische betrokkenheid.

Vanzelfsprekend komen dezelfde moties ook aan bod in de kerndoelen van het leergebied mens en maatschappij. Daar ligt de nadruk op kennis over deze inhouden en het redeneren over deze inhouden vanuit verschillende perspectieven en invalshoeken.

3. Slotopmerkingen en adviezen

3.1 Impuls voor het leergebied

De definitieve conceptkerndoelen burgerschap vormen voor het eerst in de geschiedenis van het Nederlandse onderwijs een samenhangende set inhouden die het leergebied burgerschap afbakt binnen het curriculum. Daarmee vormen de kerndoelen een belangrijke impuls voor burgerschapsonderwijs. De set is bewust klein, overzichtelijk en onderling samenhangend geformuleerd. Het ontwikkelen van handelingsperspectieven van leerlingen ten aanzien van democratie en samenleving, binnen de kaders van de democratische rechtsstaat en gebaseerd op basiswaarden staat in dit leergebied centraal.

Een compacte kern

De kerndoelen burgerschap vormen samen een compact leergebied. De set beschrijft met één aanbodsdoel en vier hybride doelen de kern van burgerschap. Allereerst biedt het scholen daarmee richting hoe ze in hun aanbod uitvoering kunnen geven aan de wettelijke burgerschapsopdracht. Dit gebeurt door het aanbod van de school te benoemen, en ook het leergedrag van de leerling te beschrijven. Ten tweede helpt deze beschrijving scholen om gericht te kunnen bepalen waar ze binnen hun schoolcurriculum aandacht aan besteden. Ten derde bieden de kerndoelen ruimte voor scholen om in hun schoolcurriculum hun eigen visie met burgerschap te verbinden.

Richting en ruimte

De definitieve conceptkerndoelen burgerschap bieden scholen richting en ruimte. Het biedt duidelijkheid over inhouden en kan daarmee leermiddelenmakers en schoolbegeleidingsdiensten ondersteunen bij het bepalen van de focus binnen scholen.

De kerndoelen zijn zo geformuleerd dat scholen ruimte hebben om burgerschapsonderwijs vorm te geven vanuit hun eigen visie. Ze nodigen uit om, naast respectvolle omgang en de basiswaarden van de democratische rechtsstaat, belangrijke waarden uit de eigen visie of overtuiging aan deze basiswaarden te verbinden en een plaats te geven in het schoolcurriculum.

De kerndoelen burgerschap schrijven geen samenhang met andere leergebieden voor, waardoor scholen de vrijheid behouden om hun schoolcurriculum naar eigen inzicht vorm te geven. Ze kunnen de inhouden van de kerndoelen een plaats geven binnen of in samenhang met andere vakken of leergebieden, in projecten binnen en buiten de school en in hun pedagogische aanpak.

Doordat de kerndoelen, naast kennis en vaardigheden, ook ervaringen omvatten, kunnen ze eenvoudig worden gekoppeld aan verschillende inhouden

uit andere leergebieden. Zo draagt burgerschap op een betekenisvolle manier bij aan de ontwikkeling van handelingsperspectieven van leerlingen.

Maatschappelijke opdracht

Deze set kerndoelen geeft scholen handvatten om onderwijs vorm te geven dat de positie van democratie, universele mensenrechten en democratische rechtsstaat versterkt (Council of Europe, 2025). Daarmee vormen deze kerndoelen een antwoord op grote maatschappelijke uitdagingen in een onzekere tijd. Ze helpen scholen een belangrijke bijdrage te leveren aan de samenleving met de vorming van kritische en democratische burgers. Scholen kunnen dit niet alleen: maatschappelijk en politiek draagvlak is essentieel om deze uitdaging samen aan te gaan.

3.2 Implementatie

De kerndoelen in deze publicatie zijn het eindproduct van de ontwikkelfase, de fase van beproeven en uitvoering van de aanvullende opdracht (zie 1.4). De kerndoelen zijn daarmee een weloverwogen en goed onderbouwd voorstel, gebaseerd op de kwaliteitscriteria uit de werkopdracht van het ministerie van OCW en beproefd op verwachte bruikbaarheid in de schoolpraktijk. Met deze set start het ministerie van OCW het wetgevingstraject, waar ongeveer een jaar mee gemoeid is. Daarna worden de kerndoelen burgerschap landelijk ingevoerd.

Kerndoelen hebben een functie in de kwaliteitszorg van scholen en vormen het startpunt van curriculumontwikkeling op school. Om leraren en scholen te ondersteunen bij de implementatie, zijn ook adequate leerlijnen en ondersteunende materialen nodig, zoals doorkijkjes, voorbeeldmatige uitwerkingen en handreikingen. Deze zijn niet wettelijk vastgelegd, maar bieden wel concrete handvatten voor een vertaling en uitwerking van het landelijk curriculum op alle niveaus van het funderend onderwijs. Deze zijn niet alleen belangrijk voor leraren en schoolleiders, maar ook voor educatieve uitgeverijen, toetsontwikkelaars en andere onderwijsprofessionals. De komende jaren gaan we deze leerlijnen ontwikkelen en over de voortgang communiceren. OCW kan daarnaast aanvullende implementatiebevorderende initiatieven nemen. We hebben daarover advies uitgebracht aan OCW.

Referenties

- Ağırdağ, O., Biesta, G., Bosker, R., Kuiper, R., Nieveen, N., Raijmakers, M., & Van Tartwijk, J. (2020). *Kaders voor de toekomst. Tussenadvies 1 Wetenschappelijke Curriculumcommissie*. Curriculumcommissie.
- Ağırdağ, O., Biesta, G., Bosker, R., Kuiper, R., Nieveen, N., Raijmakers, M., & Van Tartwijk, J. (2021a). *Doel en ruimte. Tussenadvies 2 Wetenschappelijke Curriculumcommissie*. Curriculumcommissie.
- Ağırdağ, O., Biesta, G., Bosker, R., Kuiper, R., Nieveen, N., Raijmakers, M., & Van Tartwijk, J. (2021a). *Bijlage 2 Tussenadvies 3 Rationale van het funderend onderwijs*. Curriculumcommissie.
- Ağırdağ, O., Biesta, G., Bosker, R., Kuiper, R., Nieveen, N., Raijmakers, M., Van Tartwijk, J., & Boogaard, M. (2021b). *Kaders voor kansen. Naar een beoordelingskader kansengelijkheid voor het funderend onderwijs. Verdiepende studie Wetenschappelijke Curriculumcommissie*. Curriculumcommissie.
- Ağırdağ, O., Biesta, G., Bosker, R., Kuiper, R., Nieveen, N., Raijmakers, M., Van Tartwijk, J., & Boogaard, M. (2021c). *Samenhang in het curriculum. Verdiepende studie Wetenschappelijke Curriculumcommissie*. Curriculumcommissie.
- Algemene Wet Gelijke Behandeling, 2020. Wetten.nl. Geraadpleegd op 3 juli 2025, van [wetten.nl - Regeling - Algemene wet gelijke behandeling - BWBR0006502](https://wetten.nl/Regeling-ALGEMENE%20WET%20GELIJKE%20BEHANDELING-BWBR0006502)
- Beuling, H., De Nood, E., & Van Noorel, A. (2024). *Data-analyse fase van beproeven Burgerschap en digitale geletterdheid*. SLO.
- Biesta, G., de Bie, M., Wildemeersch, D., (ed) (2014). *Civic Learning, Democratic Citizenship and the Public Sphere*. Springer.
- Biesta, G. (2022). *Wereldgericht onderwijs - een visie voor vandaag*. Phronese.
- Bron, J., van Vliet, E. (2012). *Burgerschaps- en mensenrechteneducatie. Curriculumvoorstel*. SLO.
<https://www.slo.nl/@4254/burgerschaps/>
- Bron, J. (2019). *Model onderwijsaanbod*. SLO.
<https://www.slo.nl/@6895/model/>
- Bloem, B. (30 november 2023). *Passende kerndoelen voor alle leerlingen*. Onderwijs van morgen.
[Passende kerndoelen voor alle leerlingen - Onderwijs van Morgen](#)

- Campbell, D. E. (2019). What social scientists have learned about civic education: A review of the literature. *Peabody Journal of Education*, 94(1), 32- 47.
[What Social Scientists Have Learned About Civic Education: A Review of the Literature: Peabody Journal of Education: Vol 94 , No 1 - Get Access](#)
- Council of Europe (2016). *The Reference Framework of competences for Democratic Culture-in brief*. Council of Europe.
- Council of Europe (2025). *Towards a new democratic pact for Europe - Report of the Secretary General of the Council of Europe*. Council of Europe.
- Curriculum.nu (2019). *Voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Burgerschap*.
[Voorstellen-Burgerschap.pdf](#)
- Curriculum.nu (2019). *Voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Mens & Maatschappij*.
[Voorstellen-ontwikkelteam-Mens-en-Maatschappij.pdf](#)
- De Vries, H. & Rooyen, L. van (2021). *Startnotitie digitale geletterdheid. Bovenbouw voortgezet onderwijs*. SLO.
- Daas, R., Dijkstra, A.B., de Kort, I. (2019). *Verkenning instrumenten opbrengstgericht burgerschapsonderwijs. Voorstudie naar ontsluiting van meetinstrumenten als randvoorwaarde voor opbrengstgericht burgerschapsonderwijs*. Universiteit van Amsterdam.
- Daas, R., Dam, G. T., Dijkstra, A. B., Karkdijk, E., Naaijer, H., Nieuwelink, H., & van der Veen, I. (2023). *Burgerschap in beeld: Burgerschapscompetenties en burgerschapsonderwijs in vergelijkend perspectief*. Amsterdam University Press.
- Eidhof, B. (2020). *Handboek Burgerschapsonderwijs* (2e herziene druk). Prodemos – Huis voor democratie en rechtsstaat.
- Expertisepunt LOB (2018). *Loopbaancompetenties*. Expertisepunt LOB.
[230 DIGI Wegwijzer Loopbaancompetenties LOS.pdf](#)
- Inspectie van het Onderwijs (2017). *Burgerschap op School. Een beschrijving van burgerschapsonderwijs en de maatschappelijke stage*. Inspectie van het Onderwijs.
- Inspectie van het Onderwijs (2022a). *Peil.burgerschap, Einde basisonderwijs 2019-2020*. Inspectie van het Onderwijs.
- Inspectie van het Onderwijs (2022b). *De Staat van het Onderwijs 2022*. Inspectie van het Onderwijs.

- Inspectie van het Onderwijs (2024). *De staat van het onderwijs 2024*. Inspectie van het Onderwijs.
<https://www.onderwijsinspectie.nl/documenten/rapporten/2024/04/17/rapport-de-staat-van-het-onderwijs-2024>
- Kamerstukken II, 3 2 650290 (2022, 12 mei). Masterplan basisvaardigheden.
- Kampman, L., Driebergen, M. & Van der Laan, A. (2022). *Startnotitie kerndoelen burgerschap*. SLO.
- Kerr, D., Sturman, L., Schulz, W., & Burge, B. (2010). *ICCS 2009 European Report: Civic knowledge, attitudes, and engagement among lower-secondary students in 24 European countries*. IEA.
- Kuijpers, M. (2003). *Loopbaanontwikkeling: Onderzoek naar 'competenties'*. Twente University Press.
- Ministerie van OCW (2006). *Kerndoelen primair onderwijs*. Ministerie van OCW.
- Ministerie van OCW (2006). *Kerndoelen onderbouw voortgezet onderwijs*. Ministerie van OCW.
- Ministerie van OCW (2021). *Rationale van het funderend onderwijs. Bijlage 2, Nadere adviesaanvraag tussenadvies 3*.
<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2021/07/12/nadere-adviesaanvraag-tussenadvies-3---rationale-van-het-funderend-onderwijs>
- Nieuwelink, H. (2019). *Becoming a democratic citizen: a study among adolescents in different educational tracks*. HvA.
- Nieuwelink, H (2021). *Burgerschap en sociaal-emotioneel leren, burgerschap op de basisschool*. PO-Raad en Stichting School en Veiligheid.
- Nieuwelink, H. (2023). *Bevorderen van veerkrachtige democratische gezindheid. Een pleidooi voor het versterken van burgerschapsonderwijs*. Lectorale rede. Hogeschool van Amsterdam.
- Nieuwelink, H., Rinnooy Kan, W, Rombout, F, & Teegelbeckers, J. (2024). *Burgerschap: weten we wat we meten? Een overzichtsstudie over de mogelijkheden om burgerschap en burgerschapsonderwijs in kaart te brengen*. Hogeschool van Amsterdam.
- Noordink, H & Kampman, L, (2023). *Burgerschap en curriculumontwikkeling*. Dimensies, tijdschrift voor de didactiek van de mens- en maatschappijvakken.
[Burgerschap en curriculumontwikkeling \(nr. 7 nov 2023\) - DIMENSIES](#)
- SLO (2024). *Addendum. Aanpassingen op de conceptkerndoelen Burgerschap*. SLO.
[Addendum-Kerndoelen-Burgerschap-sept-2024.pdf](#)
- Sol, Y. & Visser. A. (2023). *Vaardigheden in het landelijke curriculum*. SLO.

- Schulz, W., Carstens, R., Losito, B., & Fraillon, J. (2018). ICCS 2016. Technical report. IEA.
- Hurenkamp, M & Tonkens, E, (2021). *En nou mag ik even! Burgerschap – wat is het en wat kun je er mee?* Boom.
- Rinnooy Kan, W. F. (2023). *De school als oefenplaats voor burgerschap*. Onderwijskennis.nl (NRO). Geraadpleegd op 31-01-24, van [De school als oefenplaats voor burgerschap | Onderwijskennis](#)
- Tweede Kamer der Staten-Generaal (2019-2020). *Wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend Onderwijs. Memorie van toelichting*. Tweede Kamer.
- Van der Laan, A., & Lodeweges, J. (2021). *Trendanalyse burgerschap*. SLO.
- Van der Laan, A., & Otter E. (2024) *Functionele kerndoelen burgerschap*. [Conceptversie]. SLO.
- Van der Ploeg, P. (2023a). *Onvoldoendes voor burgerschap*. [Piet van der Ploeg - Independent Researcher](#)
- Van der Ploeg, P. (2023b). *Burgerschap in de mangel van overheidsdruk en onderwijskunde; een pleidooi voor algemene vorming als burgerschapsvorming*. [Piet van der Ploeg - Independent Researcher](#)
- Visser A. & Gelinck, C (2021). *Startnotitie Burgerschap. Bovenbouw voortgezet onderwijs*. SLO.
- Laan, A. van der, Kampman, L. & Gelinck, C. (2021). *Handreiking burgerschap funderend onderwijs*. SLO.
- Werfhorst, H. van de, Elffers, L., & Karsten, S. (2015). *Onderwijsstelsels vergeleken: leren, werken en burgerschap*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Wet van 23 juni 2021 tot wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs (2021, 23 juni). Overheid.nl. Geraadpleegd op 12 juli 2022, van [Staatsblad 2021, 320 | Overheid.nl > Officiële bekendmakingen](#)
- Wetenschappelijke Curriculumcommissie (2021). *Samenhang in het curriculum, verdiepende studie*. Curriculumcommissie.

Bijlagen

1. Samenstelling kerndoelenteam

Het kerndoelenteam bestaat uit een procesregisseur, leraren, vakexperts en curriculumexperts.

Procesregisseur

De procesregisseur begeleidt het kerndoelenteam en het proces om te komen tot conceptkerndoelen. Het is belangrijk dat verschillende belangen en perspectieven worden gehoord en worden meegenomen in deze actualisatie.

Procesregisseur

Jildou Dooper

Leraren po en vo

De leraren zijn afkomstig uit het po en de onderbouw vo. Zij zijn essentiële deelnemers van het kerndoelenteam, omdat ze dagelijks werken in de onderwijspraktijk.

Leraren po

Bram Hugén

Patricia Jansen

Marije Scheepstra

Johannes Visser

Leraren vo

Johanneke Braam

Matthijs Dijkstra

Michiel Santegoeds

Met dank aan: Sanneke Quist (leraar vo)

Vakexperts po en vo

Vakexperts po en onderbouw vo zijn betrokken vanwege hun kennis over het leergebied. Zij zijn lerarenopleider, vakdidacticus of wetenschapper en brengen kennis mee over de uitvoering van het leergebied in de praktijk en over (praktijkgericht) onderzoek.

Vakexperts po

Saskia De Bie-Kleinveld

Jessica Bouva

Vakexperts vo

Dominique Angel

Marianne Vonder

Curriculumexperts po en vo

De curriculumexperts hebben curriculaire en vakinhoudelijke expertise en zijn verantwoordelijk voor het schrijven van de kerndoelen.

Curriculumexpert po

Matthijs Driebergen

Maaike Oberink

Curriculumexpert vo

Luuk Kampman

2. Samenstelling advieskring

De volgende vakverenigingen, (maatschappelijke) organisaties, netwerken en instellingen hebben het kerndoelenteam voorzien van feedback:

- COC
- Leren voor morgen
- Nuffic
- Platform Mensenrechteneducatie
- Platform Vakinhoudelijke Verenigingen Voortgezet Onderwijs
- ProDemos
- Respect Foundation
- Rutgers

3. Geraadpleegde experts

Gesprekken tijdens teambijeenkomsten met experts

- Anton Bakker, Curriculumontwikkelaar aardrijkskunde po, SLO
- Prof. dr. Gert Biesta, Professor of Public Education at Maynooth University & Professor of Educational Theory and Pedagogy at the University of Edinburgh
- Dr. Bram Eidhof, bureau Common Ground
- Stephanie Kastelein, Curriculumontwikkelaar gespecialiseerd onderwijs en praktijkonderwijs, SLO
- Annette van der Laan, Curriculumontwikkelaar gespecialiseerd onderwijs en burgerschap, SLO
- Dr. Hessel Nieuwelink, lector burgerschapsonderwijs, Hogeschool van Amsterdam
- Prof. dr. Evelien Tonkens, hoogleraar Burgerschap en Humanisering van de Publieke Sector, Universiteit voor Humanistiek Utrecht

Individueel door teamleden geraadpleegde experts:

- Zena Bani, Nina Hosseini, Sarah van der Vlek en Monique Leijgraaf, Lectoraat Kansengelijkheid Hogeschool IPABO
- Cindy Beemsterboer en Karen Jukes, Qompas
- Selim Helmi en Hannah Toben, Diversion
- Frauke de Kort, College voor de Rechten van de Mens
- Floor Rombout, Associate lector Burgerschapsonderwijs, Hogeschool van Amsterdam
- Jeroen van Waveren, onderwijsadviseur, JvW Onderwijsadvies

Als landelijk expertisecentrum richt SLO zich op de ontwikkeling van het curriculum in het primair, speciaal en voortgezet onderwijs in Nederland. We werken met het onderwijsveld aan de doelen, kaders en instrumenten waarmee scholen hun opdracht vanuit een eigen visie kunnen vervullen.

We brengen praktijk, beleid, maatschappelijke ontwikkelingen en onderzoek samen en stellen onze expertise beschikbaar aan onderwijs en overheid, bijvoorbeeld in de vorm van leerplannen, tools, voorbeeldlesmaterialen, conferenties en rapporten.

Bezoekadres
Stationsplein 1
3818 LE Amersfoort

Postadres
Postbus 502
3800 AM Amersfoort

T +31 (0)33 484 08 40
E info@slo.nl
W www.slo.nl

 [company/slo](https://www.linkedin.com/company/slo)
 [SLO_nl](https://twitter.com/SLO_nl)